

Társas attitűddeixis, kapcsolatkezelés és énmegjelenítés a 16–17. századi magyar nyelvű szerelmi levelezésekben

Nemesi Attila László

PPKE Magyar Nyelvészeti Tanszék

Buza Ákos

Universität Bielefeld, Fakultät für Linguistik und Literaturwissenschaft

Szalai-Nagy Éva

PPKE Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar

Összefoglaló

A tanulmány a 16–17. századi magyar nyelvű szerelmes levelek kapcsolatra utaló (fatikus) elemeit vizsgálja, kiemelve a bennük foglalt üzenetek tárgyi, énmegjelenítési, kapcsolatkezelési és befolyásolási oldalát. Mind a nemzetközi, mind a hazai történeti szociopragmatikai szakirodalom nagy érdeklődést tükröz a misszilis műfaja iránt, amely formai kötöttségei ellenére nem áll távol a korabeli beszélt nyelvtől. Ez a kutatás gazdag példatáron keresztül mutatja be a levelekben megjelenő rituális és nem rituális kapcsolati tényezőket. A rituális elemek közé sorolja az emotív jelzőket tartalmazó megszólítások ismételtetését és variálását (az attitűddeixis más formáira is tekintettel), a keresztény jókívánásokat, az egészség- és a hűségformulát, a gondoskodás, törődés megnyilatkozásait, a távollét miatti búslakodást/vigasztalást, a válasz és a viszontlátás sürgetését, a női-férfi társadalmi nemi szerepből fakadó alárendelődés és dominancia nyelvi szólamait, továbbá – az udvarlás időszakában, házasságkötés előtt, férfiak részéről – magát az udvarlást. A nem rituális elemek között a féltékenység, a neheztelés, sértődés és feddés, a humor és játékoság, valamint az intim megjegyzések vonják magukra a figyelmet. A részletes elemzés számos adalékkal szolgál a deiktikus kivetítés és az explicit/implicit nyelvhasználat előfordulásának okait illetően a beszédaktusok végrehajtása során, rávilágítva arra, hogy a levélben közvetített üzenet négy aspektusának hangsúlyeltolódásai hogyan tükrözik a kapcsolat érzelmi dinamikáját, a rituális és nem rituális összetevők azonosítása pedig hogyan járul hozzá a hajdani társadalmi normák, kulturális sajátosságok, kommunikációs gyakorlatok és arculatfogalom mélyebb megértéséhez.

Kulcsszavak: attitűddeixis, énmegjelenítés, fatikus elemek, kapcsolatkezelés, rituális és transzmissziós kommunikáció, szerelmes levelek, történeti szociopragmatika

1. Bevezetés

A magánlevél (misszilis) műfaja kedvelt kutatási tárgya a történeti (szocio)pragmatikának (l. pl. [Fitzmaurice 2002](#); [Palander-Collin 2010](#); [Sárosi 2014](#); [Bácsi 2020](#); [Bácsi 2024b](#)). Érdeklődésünk középpontjában a régi magyar szerelmes levelek rituális és

nem rituális kapcsolati (fatikus) elemei állnak. Szerelmes levélnek tekintünk minden olyan levelet, amelyben házastársak, jegyesek vagy más szerelmesek egyértelműen kifejezik egymás iránti vonzalmukat, ragaszkodásukat. Mára gazdag nyelvi forrásanyag érhető el a szóban forgó korszakból, amelynek teljes körű feldolgozása éppen ezért az itteni kereteket jócskán meghaladó kihívás. A levelezések általános fatikus jellemzőit azonban – rendszerezve és példákkal bővésegesen illusztrálva – be tudjuk mutatni. Felfogásunk szerint minden olyan megnyilatkozás(sor) fatikus, amelynek kikövetkeztethető elsődleges vagy legalább másodlagos célja a társas kapcsolat létrehozása, fenntartása, megerősítése vagy formálása (vö. *Žegarac 1998*: 330). A fatikus nyelvi elemek egy része konvencionális kifejezés: köszönés- és megszólításformák, társalgási formulák, frazémák, közhelyek, köszöntők stb. (*Balázs 1993*). Más része nem az, hiszen például sugallt jelentés – alkalmi (partikularizált) implikátúra – alakját is ölthetik, mint majd látni fogjuk. A fatikusság fokozati jellegű; van, hogy egy megnyilatkozás teljesen és magától értetődően fatikus (pl. „Szia!”), és van, hogy közvetetten, kevésbé nyilvánvalóan az (pl. ha két barát, szerelmes vagy családtag összeveszett úgy, hogy sokáig nem beszélnek egymáshoz, bármelyikük újbóli megszólalása – vonatkozzon bármire – jelezheti a békülési szándékot). A kontextus tehát meghatározó: ugyanaz a megnyilatkozás lehet fatikus vagy nem fatikus attól függően, milyen helyzetben és szöveggörnyezetben hangzik el vagy íródik le. Másképpen fogalmazva: egy megnyilatkozás akkor fatikus, ha fatikus (kapcsolatra utaló) értelmezést vált ki, illetőleg ilyen szándékkal közlik (*Žegarac–Clark 1999*: 331).

Tájékozódásunk a magyar nyelvű szerelmi levelezés kezdeteitől 1700-ig terjed. Ez azt jelenti, hogy a 18. századba átnyúló levelezéseknek (Rákóczi Erzsébet és Erdődy György, Barkóczy Krisztina és Károlyi Sándor, Révai Kata Szidónia és Ostrosith Mátyás) csak a 17. századi részét vettük figyelembe. Így is hatalmas korpuszsal dolgozhattunk: 40 pár¹ leveleit néztük át, köztük néhány hosszú évekig tartó, terjedelmesebb levélfolyamot. Az anyag túlnyomó része házastársi levelezés, de vannak a házasságot megelőző, az udvarlás, mátkaság idejéből² származó, elvértve pedig egyéb házasságon kívüli levelek³ is a korpuszunkban, amely bizonyára nem teljes, ráadásul a korabeli magyar társadalomnak csupán egy szűk szeletét (közép- és főnemesség) képviseli, de az általunk jelenleg ismert forrásokat felöleli.⁴ Levéltári kutatást nem végeztünk, a már publikált leveleket igyekeztünk összegyűjteni. Az idézett forrásművek lejegyzésmódja meglehetősen változatos a teljesen betűhű közléstől a teljesen normalizált átírásig terjedő „skálán”. Ahol az előbbi

¹ A neveket lásd dolgozatunk függelékében felsorolva.

² A legkorábbi – Török Imre rövid verses üdvözlése jegyesének, Parlagi Krisztinának – „kakukktojás”: egy Paksy Lajossal együtt írt, Kállay Jánosnak címzett latin nyelvű levél utóiratában szerepel, akinél sógornője, Krisztina (Parlagi György diósgyőri várkapitány legfiatalabb leánya) éppen vendégeskedett (KLev. 9–10). Pintér József is beválogatta első darabnak a *Szerelmes levelek* című kötetbe (SzL. 5).

³ Más szempontból „kakukktojás” korpuszunkban a parázsnaság, boszorkányság és étellel való mérgezés vádjával fogva tartott, majd fővesztésre ítélt özvegy szendrői szépasszony, Kis Panna három levele Geltovics János tisztartóhoz, amelyek eredetije nem maradt meg, de bemásolták őket „bizonyíték” gyanánt a per jegyzőkönyvébe (Bodnár 2016: 26–28).

⁴ Köszönettel tartozunk J. Újváry Zsuzsanna történésznek a források felkutatásában nyújtott segítségéért.

rendelkezésre állt, ott azt részesítettük előnyben, egyébként követve a hivatkozott munkák formai megoldásait. Emiatt az idézett szövegrészeket nyelvi képe nem lesz ugyan egységes, a különböző lejegyzések előnyei és hátrányai viszont látványosan megmutatkoznak majd.

Tanulmányunk elméleti kerete egyesíteni igyekszik az általános kommunikáció-elmélet, a kommunikációpszichológia és a pragmatika, szociopragmatika nézőpontját, fogalomrendszerét a 16–17. századi szerelmes levél tartalmi elemeire koncentrálni. A szoros olvasás módszerét alkalmazva folyamatosan szűrtük ki és csoportosítottuk a fatikus megnyilatkozásokat, több egyeztetési körben pontosítva tematikus osztályozásunk kategóriáit. Ennek végeredményét tükrözi a dolgozat szerkezete (a 3–4. fejezet és alfejezeteik). A levelek hónapokon át tartó feldolgozása nem előre meghatározott – például kronologikus – sorrendben történt, ezért a kutatás köztes fázisainak nincs különösebb jelentősége, az összképet szeretnénk inkább az olvasó elé tárni. Munkánk kvalitatív, értelmező szemléletű diskurzus-elemzés, nem törekszik az adatok számszerűsítésére, de az azonos tematikus csoportokba rendeződő példák sokasága alapján kirajzol nyelvhasználati tendenciákat, ösztönözve a kvantitatív kutatásokat is. Forrásainkat természetesen megadjuk a tanulmány végén, így megállapításaink az idézett levélrészleteken túlmenően is ellenőrizhetők. Először a levélbe foglalt üzenet természetéről és személyközi jelentésrétegeiről ejtünk szót, majd azt kezdjük el taglálni és szemléltetni, milyen rituálisnak mondható összetevői bontakoznak ki a kapcsolati kommunikációnak, milyen normák által vezérelve, milyen pragmatikai stratégiákat követve, és milyen nyelvi kifejezőeszközökkel megvalósítva. Mivel azonban a fatikus kommunikáció nem minden megnyilvánulása rituális, annak nem egyedi, de nem is sztereotip jelenségeit ugyancsak bevonjuk a vizsgálatba.

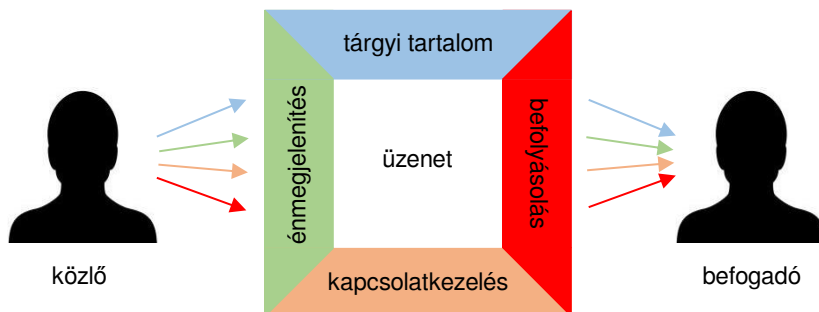
2. A misszilisek tartalma transzmissziós és rituális megközelítésben

Induljunk ki James W. Carey (2009 [1989]; magyarul Carey 2003; Andok 2017) azon meglátásából, hogy a kommunikáció fogalmának kétféle felfogása terjedt el a nyugati kultúrában. Mindkettő a vallásban gyökerezik ugyan, de ez mára elhomályosult. Az egyik – sokkal közkeletűbb – a kommunikációra információ átadásaként, közvetítéseként, küldéseként tekint (a kommunikáció mint transzmisszió), amely során egy üzenet valahonnan eljut valahová, mint ahogy régen a levelek valóban egy küldönc vagy postakocsi által értek célba, vagyis az információ „együtt utazott” az emberrel mérföldeken át, s így a közlekedés/szállítás és a kommunikáció szinte elválaszthatatlanul összefonódott. Ilyen tekintetben a folyamat lényege a hatékony információtovábbítás, a távolságok áthidalása és az emberek irányítása. Ezzel szemben a kommunikáció másik, rituális felfogása (amely Carey szerint ősi, archaikus jellegű) az összetartozás, együttes részvétel, közösen osztott hit, közös meggyőződés kifejezését, megerősítését, végső soron pedig a társadalmi rendnek és a kultúrának mint a közösségi lét értelmének szimbolikus fenntartását állítja a középpontba. Arhetípusa a vallási szertartás (például a mise, istentisztelet), amelyben az új információ szerepe csekély, az üzenet lényegét a résztvevők ismerik és magukban megszilárdítják. A transzmissziós szemlélet vallási-morális mélyrétege a küldetés (misszió): Isten ígéjének terjesztése minél messzebbre és minél gyorsabban.

Ezek szerint a 16–17. századi magánlevelekre is tekinthetünk úgy, mint amelyekben a levélíró elsődlegesen olyan információkat juttat el a címzetthez, amelyek a távollét miatt újdonságértékkel bírnak számára, és ezt is várja el a levelektől, illetőleg a levélírotól (transzmissziós felfogás), de úgy is, mint amelyek mindenekelőtt kettejük kapcsolatának ápolását, megerősítését, egymás támogatását szolgálják. Mindkét megközelítést helyénvalónak tartjuk, nem is helyezzük egyiket a másik elé. Ugyanakkor a levelek viszonylag kötött retorikai szerkezete, sorrendjükben is rögzült tartalmi elemei, visszatérő nyelvi (udvariassági) formulái, fogalmazási sablonjai azt vetítik előre, hogy a rituális értelmezés különösen gyümölcsöző lehet ennél a kommunikációs műfajnál (l. [Bax, M.–Streekstra 2003](#); [Bax, M. 2010a](#)). A szociopragmatikában egyre többen foglalkoznak az interakciós rítusok jellemzőivel, funkcióival és jelentőségével. Goffman (1967) irányította rá a figyelmet arra, hogy ezek kulcsszerepet játszanak a mindennapi társadalmi érintkezések rendjének és harmóniájának megőrzésében: elősegítik, hogy az emberek fenntarthassák, megőrizhessék saját pozitív külső társas képüket („arculatukat”), és hogy megfelelően tudjanak viszonyulni mások arculatához szimbolikus jelentéseket hordozó verbális és nem verbális eszközökkel. A vallás köréből kilépő rituális viselkedés fő jellemzői: a megfelelő helyzetekben ismétlődik, elvárt, sztereotipizálódott, azaz többé-kevésbé szigorúan rendezett, rögzített, norma- és mintakövető, utánzásra alapuló (mimetikus), stilizált, formális vagy formaszerű, jelentése többretegű, közösségi természetű, morális tartalmat hordoz, értelmezési keretbe illeszkedik, történelmi-kulturális kontextusában nyeri el értelmét, de képes rugalmasan alkalmazkodni annak változásához ([Bax, M. 2010b](#); [Kádár 2013](#); [2017](#); [2024](#)). Minél több érvényes ezek közül a levélszövegek valamely tartalmi elemére, azt annál inkább rituálisnak tekintjük, de a kevésbé prototipikusak is adott ponton rendszeresen ismétlődnek (ez a rituális viselkedés nélkülözhetetlen feltétele), ha nem is formulaszerűen. A nyelvi kifejezőmód és a beszédaktusok szintjén ragadjuk meg őket úgy tekintve, hogy együtt alkotják a korabeli (férfi/női) szerelmes levél rituális keretét, vagyis az ebben a szereprelációban, műfajban és kontextusban érvényes morális rendet, interakciós elvárásokat meghatározó jogok és kötelezettségek összességét (vö. [Kádár 2024](#)). A rituális levélrészek legalább egy, de gyakran több fatikus nyelvi kifejezést vagy beszédaktust tartalmaznak, ezek határozzák meg a rítus jellegét a 16–17. századi szerelmi levelezés kontextusában (pl. a megszólítások vagy „verbális érintések” rítusáét a megszólításformák, a keresztényi jókívánságot értelemszerűen a jókívánság mint expresszívum ([Searle 1976](#)), a válasz és a viszontlátás sürgetését az ilyen felszólítások, az udvarlást a bökök).

A személyközi üzenetátadás modelljei közül Friedemann Schulz von Thun (2012) német pszichológus szemléletes és gyakorlatias, a kommunikáció hétköznapi zavarainak azonosításában is jól alkalmazható „négyzetére” támaszkodunk, kicsit hozzáigazítva terminológiáját a szociopragmatikáéhoz. Eszerint minden közlésnek négy oldala van, azaz négyféle orientációjú lehet, de nem biztos, hogy a hallgató ugyanazt „hallja ki” belőle, mint amit a beszélő gondol, illetőleg szeretne. Az egyik oldal a tárgyi tartalom (a közlés témája, amiről éppen szó van), a másik – ahogy mi javasoljuk – az énmegjelenítés (benyomáskeltés, az arculat megmunkálása), a harmadik a kapcsolatkezelés (vö. [Spencer-Oatey 2002](#); [Tóth 2016](#)), a negyedik pedig a befolyásolás. Ha a tárgyi tartalom történetesen maga a felek közötti kapcsolat (pl. udvarlás, leánykérés), a színes nyilak „összecsúsíthatnak”. Úgy is

elképzeltük a folyamat alábbi ábrázolását, hogy az üzenet által aktivált nyilak/oldalak különböző fényerővel „kigyulladnak” a közlő és/vagy a befogadó térfelén:

1. ábra

A személyközi információátadás négy oldala

A modellt a 16–17. századi magyar nyelvű szerelmi levelezésre alkalmazva azt várjuk, hogy a misszilisekben mind a négy oldal megjelenjen, ha nem is egyformán hangsúlyosan és egymástól élesen elválva; inkább úgy, hogy az egyik többékevésbé meghatározza az adott levél karakterét, de „megszólal” mellette a többi is (kivéve talán a nagyon rövid leveleket, amelyeket a korban „cédulának” is neveztek). Nézzünk néhány példát!

A transzmissziós szemléletben meghatározó tárgyi tartalom a felek külvilágra való nyitottságát – olykor kiszolgáltatottságát – és az újdonságok iránti igényét tükrözi. Legyen szó országos, helyi vagy személyes, családi, gazdálkodási ügyekről, a szűkebb és tágabb ismeretségi kör híreiről, amit fontosnak tartanak a párok, arról tudósítják egymást. A katonáskodó Bethlenfalvi Thurzó György például mindig beszámol (második) feleségének arról, merre járnak, hogy állnak a harcok, és mik a kilátások:

- (1) Uj hirt egyebet nem irhatok, hanem, hogy tegnapi napon jüvénk ide Szechen alá, az török nem vára meg bennünket Széchenben, hanem meggyujtván mind az várat s mind az várast, kiment belőle, mi is mai napon vettük kezünkben Szechent. Az tűz nem sok kárt tett az várban, s mind az várasban, és így, dicsértessék az élő Ur Isten, Szechen is imár kezünkben vagyon. Innét imár hova megyünk, bizonynyal meg nem irhatom; hanem az mi kapitányunk Pálffy uram azon volna, hogy Nógrád alá mennénk, ha az kassai kapitánt reá vehetné. Az Ur Isten adgya, hogy ennek utána is hassonló sok jó híreket irhassak, és adgya, hogy láthassalak, mind énnékem szivem szerint való szerelmes társomot, mind azokkal egyetemben, az kiket mind ketten szeretünk, nagy jó egészségben.
[Utóiratban:] Hollókú várát is ma adta az Úr Isten kezünkben.

(1593, ThurGy. 1: 41)

Nyugalmasabb helyeken és időkből hétköznapi történetek szolgálnak hír gyanánt. Rákóczi Erzsébet írja férjének:

- (2) Az sógorasszony rútúl járt, mert tennap, hogy Draskovics Miklós uram eljött, azonban őkegyelme akkor az maga majorjában járt, vissza akarván jönni az maga csézáján, s az mén lovon, megsújtotta az lovát, felágaskodott, az asszony fővel aláesett, ki az kerék által járta az combját, az szoknyája is bár jobban fedte volna bé, a csontjait nem rontotta el, de az bőrit lenyúzta, az sárban is vólt része, úgy hallom Dráskovics uram szolgálai nem kevés csudát láttak. (1682, RákE. 53–54)

Schulz von Thuntól kölcsönzött modellünknek azonban nem ez az oldala áll vizsgálódásunk homlokterében.

Az óramutató járásával ellenkező irányban haladva az ábrán: az énmegjelenítés elsősorban a korszak felfogása szerinti ideális – mindenekelőtt vallásos, erkölcsös – férj/udvarló és feleség/mátka képének megkonstruálását, fenntartását és támadás, sérelem esetén megvédését, helyreállítását jelenti. Az ideális udvarló előzékeny, szerelmet vall, bókol, kedveskedik, vonzó férjjelöltnek mutatva magát. Az ideális férj szerelme életre szóló, tekintélye van, de megbocsátó, a távolból is gondoskodik feleségéről és a családjáról, határozott kézzel igazgatva az ügyeket és instruálva feleségét, akihez mindig hazatérni vágyik. Az ideális menyasszony szemérmes, tisztelettudó és szorgalmas, érzéseit nem vagy kevésbé nyíltan fejezi ki, mint udvarlója. Az ideális feleség ugyancsak szerelmes, hűséges és istenfélő, mint a férj, dolgos, alkalmazkodó, szófogadó és szolgálatkész, aki szüntelen ura hazatértét várja, és neki akar kedveskedni. Két előzetes példa: Kanizsai Orsolya úgy érzi, bocsánatot kell kérnie egy levél tartalma miatt, amelyet Sárkány Antalnak, férje bizalmas emberének írt, ugyanakkor megvédi nemét és ezzel saját magát is előtte (3a). Révai Kata Szidónia pedig – bízva férje „kedves jó akaratjában” – siet előre-bocsátani: nem azért menne Pozsonyba, hogy ott pusztán a maga kedvtelésére sétálgasson, hanem orvosi tanácsra (3b):

- (3) a. Továbbá azhol Kd ír az én cédulámról, kit Sárkány uramnak írtam volt, bizonyával nem azért írtam volt neki, hogy Kdnek küldje, de ha így esett, hogy Kdnek küldte meg, kelly Kd előtt magamat mentenem, mert az török felől könnyű elhinnünk, kik asszonyi állatok vagyunk, minden hírt, mert az egy közbeszédként gyakran égeti az kása az szánkat [...] énnekem az hatalmas Istennek utána sem apám, sem anyám, sem uram, sem fiam sem leányom nincsen több Kegyelmednél, azért az én bolond ítéletem szerint nem csodálom magamat [...] de mindezáltal könnyörgök Kdnek, szerelmes Uramnak, hogy Kd megbocsássa, ha valami vétek ez levélbe vagyon. [...] De Kd azt ne vélje, hogy az hanyagságot elhallgattam volna, mert Bérnél egy asszonyember egy igen jó török lovat foga, azt mondják, hogy ér másfél száz foréntot, Pacsodnál esmég egy szegény asszony szabadul el kezekből, és egy kopja akad kezébe, és hármat ölt által az törökbe, kik azonnal megholtak. Ne vélje Kd, hogy mi es hejába egyek az kenyeret. (1550, SzO. 22)
- b. Erről is akartam kgdet tudósítani, dogtor Spindler teccése az, a mint is irta levelibe, előbb hogyesem mennék hévvizbe hogy orvossággal élljek; azt is írja, hogy ő azt semminek tartaná, ha csak úgy feredném orvosságnékül, a mint az ő leveliből kgd jobban megértheti. Azért ha abba kgd

kedves jó akarátja vóna, a mikor kgd visszatér, én egy kis időre Pozsonba mennék dogtorhoz; kérem kgdt édeském, kgd ne gondolja csak sétálás kedviért kívánkoznék csak Pozsonba menni, Isten látja nem, de kk abba nincsen tecczése, azt is abba hagyom, kgd jó akarátja, csak kérem kgd énnekem jelencse meg maga akarattját.

(1657, RKSz. 154)

Nemcsak a belső női értékek, hanem a külső megjelenés is számít – Bethlen Miklósnál legalábbis, akinek gondja van jövődöbelijének és családjának hajviseletére az esküvő előtt, nehogy megszólja őket az összesereglő irigy násznép:

- (4) Ehez is jó idején készülj, sok szem eleibe mégy, mi ketten leszünk egynehány száz embernek csudája, mindennemű magadviselését úgy alkalmaztasd, hogy a legirigyebb nyelvek is keveset szólhassanak, noha az lehetetlen, hogy az emberek sokat ne beszéljenek rólunk, de ne gondolj lelkem avval s meg ne ijeszd magadat, Isten téged sem hagyott sok szép, mind testi, mind lelki ajándék nélkül, elég ha az Istennek kegyességeddel, szüleidnek engedelmességeddel, nekem szemérmes és hű szerelmeddel tetszesz. A hajadat, amint Asszonyom Anyámnak is sokszor mondtam, ha elég hosszú, próbáljátok meg, valamint valahogy az Öreg urat is rá kell bírni, hogy a mostani szokás szerint csinálják fel akkorra, ne mondhassák, hogy oly parasztok vagyunk vagy vagytok. (1668, BethM. 1: 209–210)

A négyzet alsó oldala a kapcsolatkezelés. Mivel a fogalom felöleli az emberek közötti társas viszonyok kialakítását, fenntartását és megerősítését vagy helyreállítását, minden szerelmes levél megírása és elküldése eleve hordoz ilyen üzenetet. Sőt, van, amikor semmi más célja nincs, küldője úgyszólván csak „azért ír, hogy írjon” (Varga 2017: 359). Esterházy Pálék például nagyon sokat leveleztek, de többnyire röviden, sablonosan írtak egymásnak; inkább gyors, rendszeres üzenetváltásra törekedtek, mint tartalmas, mély érzelmekkel átszőtt levélköltemények megfogalmazására. A feleség egyik levelének főszövege csupán ennyi:

- (5) Édes szerelmes Uram, nem akartam elmúlatni, hogy ín kegyelmedet meg nem látogattam volna ez kis levelemmel. Ín, hála az Istennek, jó egészségben vagyok, melyet kegyelmednek is kívánok Istentől. Ezzel Istennek ajánlom kegyelmedet. (1655, EstPO. 96)

Az ilyen levelek a felszínes találkozások rövid fatikus párbeszédeinek mintájára csupas (vagy puszt) fatikus rítusnak tekinthetők (Balázs 1993: 34–35).

Hosszabb távollét alatt a levelek elmaradása felkeltheti a félelmet, hogy aki nem ír, talán már „elfelejtette” azt, aki pedig nagyon várja:

- (6) Noha édes szívem ez elmúlt nyáron irtam volt kegyelmednek, adván kegyelmed leveleire választ, [...] nem jövén válaszunk leveleinkre nem tudom jutottak-e kelmed kezében vagy igen elfelejtett Felesége vagyok kegyelmednek s méltónak nem itél hogy levele által tudósítana egészege felől kin én nem kevésé búsulok édes szívem, mert kívánva kívántam minthogy kegyelmedet nem láthatom kegyelmed levelét látni. Ugy tetszik mintha kegyelmedet látnám, ha kegyelmed levelét látom. (1695, PetRév. 39)

A kapcsolatkezelés általános célja a társas harmónia fenntartása és az interakciók során fellépő kapcsolati feszültségek feloldása, ami érinti a felek arculatát (Spencer-Oatey 2002; 2005; Nevala 2010; Tóth 2016), és befolyásolási mozzanatot is hordozhat. Sok ilyen példát fogunk idézni, de az alábbi viszonylag tiszta esete a befolyásolásnak, modellünk negyedik oldalának. Esterházy Miklós 1625. február 19-én kelt levelében arról igyekszik meggyőzni feleségét, Nyáry Krisztinát, hogy a nagybőjti időszak további részében, mivel várandós, fogyasszon nyugodtan húst. Érvei a következők:

- (7) Édes fiam, a te terhed megszólalván avagy csak megjelentvén magát, kötelezett arra hogy róla is gondolkodjál. Azért a te bőjtődnek már vége vagyon. Ne fáraszd tovább magadot. Hanem a kis atyái, a kis emberkére nézvéen is, a kis konyhán szükséges hogy húst főzzetessen magának. Erről a Pater Hajnallal is beszéllettünk; egyebet se cselekedjél édes fiam benne. Isten azonkívül is jó neven veszi a jó igyekezetet.

Ugyan csak a magad csináltatta kis konyhán is főzhetnek magadért mindennap valahány tál étket húsból. Ezt pedig engedelmesség alatt is akarom édes fiam hogy megcselekedjed, mert az anyaszentegyház nem mostoha anya, hanem édes anya, és az ő fiait s leányit semmi oly dologra nem készeríti, a kiből ártalma következhetnék egészségének.

Más az, édes fiam, mi – amint látod – kapitány emberek vagyunk és a mi alattunk valóktól leginkább az engedelmességet kívánjuk. Arra az engedelmességre nézvéen is azért kívánjuk, hogy abban édes fiam egyebet ne cselekedjél, hanem húst főzzess magadnak és avval élj, lám megmutattuk a bőjthöz való jóakaratumot is már. (EstM. 23–24)

3. Rituális kapcsolati elemek

Utaltunk a korabeli levelek szerkezetének retorikai kötöttségére, amelyet ugyan nem minden esetben látunk maradéktalanul betartva, a tankönyvi alapséma azonban világosan kivehető: külső címzés, amely a külvilágnak is szól (l. Nevala 2004), belül pedig mindenekelőtt a megszólítás és üdvözlés (*salutatio*), már ebben vagy mindjárt utána a keresztényi jókívánság, valamint az egészségformula teszi teljessé a bevezetést (*exordium*), majd következik a tetszőleges hosszúságú elbeszélés (*propositio, narratio*), amelyben helyt kaphatnak hírek, reflexiók, kérések és sok minden más, s végül a befejezés (*conclusio*), keltezés, aláírás-formula és aláírás, esetleg rövid utóirat (Papp 1964; Bácsi 2024a: 47–50). A címzett jóakarátának megnyerése (*captatio benevolentiae*) nemcsak az elején fontos, hanem változatos módokon hatja át a leveleket (Sanchez Roura 2002). Az előző fejezetben felsorolt jellemzők alapján rituálisnak minősíthető kapcsolati elemeket a következő témakörökbe rendezve tárgyaljuk: a társas attitűdöt kifejező megszólítások (3.1.), keresztényi jókívánság (3.2.), a távollét miatti búslakodás és vigasztalás, a levélírás és viszontlátás sürgetése (3.3.), a (házastársi) hűség, ragaszkodás, törődés bizonyítékai (3.4.), az alárendelődés/dominancia kifejeződése (3.5.), valamint az udvarlás és az azzal járó bókok (3.6.). Mivel nézőpontunk a jelenkori külső elemzőé, aki megpróbál a történeti szövegek alapján minél pontosabb képet alkotni a hajdani kommunikációs gyakorlat egyes összetevőinek használati értékéről, óvatosságnak kell

lennünk, nehogy a mai interakciós normák és olvasói elvárások szűrőjén keresztül téves megállapításokra jussunk (vö. pl. Havasi 2018; Bácsi 2024b). Ennek elkerülhetetlen kockázatát csökkenti a levelek nagy száma és a bennük itt-ott megnyilatkozó belső értékelői nézőpont, a levélírók metapragmatikai tudatosságát tükröző megjegyzések. Így sem lehetünk azonban biztosak például abban, hogy a tegező és nem tegező (második és harmadik személyű) alakok közötti váltások, ahol előfordulnak, mennyire tudatosak vagy esetlegesek, s ha tudatosak, mi a pragmatikai motivációjuk (vö. Sárosi 2015). Megpróbálunk mindenesetre a szerintünk legvalószínűbb magyarázattal szolgálni.

3.1. Megszólítások: társas attitűddeixis

A vizsgált korszak szerelmi levelezésének egyik legfeltűnőbb nyelvi vonása az aszimmetrikus társas attitűddeixis:⁵ a férfiek (és udvarlók) tegezik a feleségeket (és menyasszonyaikat), míg a nők a (*te*) *kegyelmed*⁶ + E/3. alakokat használják (a továbbiakban a tegezés, magázás, önözés és tetszikelés mintájára: *kegyelmedezés*). Ez a megszólítási konvenció viszonylag következetesen érvényesül, de persze látni fogunk kivételeket, ingadozásokat is, ahogy azt a nyelvtörténeti szakirodalom megelőlegezi (Kertész 1932: 102–106; Bárczi 1963: 259–261; Pusztai 1967; Sárosi 2015). A nőknél a *kegyelmed* előtti *te* – Kertész (1932: 103) kifejezésével: az „udvarias tegezés” – a 16. századra jellemző, de ahogy múlnak az évtizedek, egyre inkább elmarad.⁷ A férfiaknál az *édes/kedves/szerelmes atyámfia*, *édes feleségem* és a keresztnéven szólítás (gyakran E/1. birtokos személyjellel és becézve), a nőknél az *édes/szerelmes uram/szívem* nevezhető tipikusnak:

- (8) a. [...] azýrth kerlek azon En zerelmes athýamffýa, hogh Ebbewl ne wegh magadnak walamý, nehéz gondolathodt...
(Thurzó Elek, 1528, KLev. 158–159)
- b. Szerelmes Orsikám, ez mai napon írtam neked ismét...
(Nádasdy Tamás, 1544, SzO. 13)
- c. Azért, szerelmes Uram, Kegyelmed énnem megbocsásson, hogy nem írtam Kegyelmednek az héten... (Kanizsai Orsolya, 1552, SzO. 34)
- d. Édes szerelmes Katám, ird meg nagy búsulásodnak okát.
(Nyáry Pál, 1603, Benda 1975: 27)
- e. Édes Uram, az Kegyelmed levelét megadák énnem...
(Várday Kata, 1606, Benda 1975: 39)

⁵ A megnyilatkozó partnerhez való szociokulturális viszony(ulás)ának nyelvi kifejező(őd)ése, a társas-társadalmi kapcsolat közelségének-távolságának jelölője, amely „a magyarban a tegező és nem tegező alakok, illetve a különböző felszólító és megszólító formák” megválasztásában nyilvánul meg (Tátrai 2017: 972–973; Domonkosi 2019: 75–77). Az aszimmetrikus megszólításokról l. pl. Domonkosi (2018) cikkét.

⁶ Vö. lat. *clementia tua* (Sárosi 2015: 292).

⁷ Lásd például a 16. század közepéről: „Te Kd irta vala, hogy én Kdet Blatnýczán várnám” (Paxy Anna, 1549, MHL. 12; MSzL. 15), majd a század végéről: „írja, hogy beteg, azért kérem Kdet, mint szerelmes uramot, Kd vissza jövet térjen be hozzám és látogassa meg Kd” (Forgách Zsuzsanna, 1599, MHL. 142; MSzL. 26). Az „udvarias tegezés” minősítés diskurzus-központú megítéléséhez lásd például Watts (2003) könyvét és Locher (2006) tanulmányát.

- f. Áldjon meg Isten, édes Feleségem, minden jókkal.
(Teleki Mihály, 1659, Tel. 1: 458)
- g. Édes Uram, mindenekrűl tudósítson Kegyelmed engemet, hogy mihez tartasuk magunkat.
(Pekri Zsófia, 1659, Tel. 1: 458)
- h. Édes Szívem, Isten áldása legyen rajtad.
(Petróczy István, 1691, PetRév. 7)
- i. Kegyelmed levelét Édes Szívem mai napon ighen kedvessen vettem...
(Révay Erzsébet, 1692, PetRév. 6)

Megfigyelhetjük az udvariassági kölcsönösség elvének (Culpeper-Tantucci 2021) érvényesülését a férjek és feleségek megszólításaiban: hajlamosak rutinszerűen ugyanazt a jelzőt használni, amikor egymásnak írnak.⁸

A szerelmes levelek megszólításaira különösen találó Fülei-Szántó Endre (1994) szép metaforája, a „verbális érintés”. A szerelmesek távol vannak egymástól, fizikailag nem érinthetik meg egymást, de a levélben leírt szavaikkal szimbolikusan igen. Minél többször, minél változatosabban használnak egy levélben megszólítást, és érzelmileg minél intenzívebb a megszólítás, annál inkább rituális eleme a levélnek, és annál inkább hat „szerelmes”-nek a levél az olvasó számára. Csáky Pál gróf mátkájához írt levelében ez mind együtt megvan:

- (9) Tellies éltem fottáigh való aláztatos engedelmes szolgálatomat ajánlom, Szerelmes én Édes holtomigh való Édes Szerelmem, világgi kincsem, lölköm, Édessem, minden Szívem. [Új bek.:] Szerelmes világgi kincsem, Szerelmem, lölköm, Szívem, Édessem, édes írásodat aláztatosan vettem. Adjon az Ur Isten szerelmes Szívem Édessem, holtomigh megérdemelhessem. De szívem, én Édes Szerelmem, bizony nagy kin csak reménységben, hanem az Ur Isten adná már azt a szerencsés órát, Szerelmem, Szívem, éjjel-nappal veled élhetnék, halhatnék [hálhatnék?], szerelmes Szívem, bizony Szívem, szerelmedben s szerelmedért csak nem tudok hova lennem.
(1599, Lampérth 1923: 15–17; MSzL. 27)

A női levélírókra is jellemző az érzelmi töltet és intenzitás növelése. Ilyen megszólításokkal találkozunk: *én édes uram* (Bakics Anna, Zrínyi Kata), *én édes (szerelmes) szívem/lelkem uram* (Zrínyi Kata), *édes (szép) szerelmesem* (Perényi Klára), *édeském/édöském* (Kamuthi Kata, Révai Kata Szidónia, Bugi Nagy-Mihály Erzsébet), *édes, gyönyörűséges, szép uram* (Veér Judit), *édes gyönyörűségem* (Révay Erzsébet), *Édes Kincsem* (Barkóczy Krisztina), *cica* (Kis Panna) stb. A férfiaknál sem csak Csáky Pál halmozza a megszólításokat és azok jelzőit, hanem Thurzó György és Teleki Mihály is nemegyszer, az írói vénával rendelkező Bethlen Miklósnál pedig jellegzetes az *édes kis Görlicém* megszólítás (görlicemetafora).

Előfordul a házastársi viszony apa-leány kapcsolati keretbe való deiktikus (át)helyezése, kivejtése (vö. Tátrai 2017: 976–980; Domonkosi 2019; Laczkó 2021: 477–482), ami a mai olvasót meg is tévesztheti. Batthyány Ferenc 1526–27-ben kelt latin nyelvű leveleinek magyar utóirataiban „szerető leányának”, „jó leányának” és „szerelmes leányának” nevezi feleségét, „Katus”-t, azaz Svetkovics Katalint, saját magára pedig „az te atyád”-ként utal:

⁸ A levélírók néha egymás stílusának más jellemzőihez is alkalmazkodnak, hogy erősítsék a harmóniát, és jó benyomást keltsenek (Bax, R. 2002; Bergs 2004).

- (10) ŷo katvs zerethe leanion semmith ne bankogŷal merth Jsten mind ŷol agŷa [...] kerlek zerethe leaniom hogŷ megh emlekezzel az en adoossagomrvl ha en nekem holtom tertenik [...] de ŷo leaniom kerd meg ezt kŷ ez levelet vŷŷŷ [...] Jsten tarchon bekevel ees ŷo zerenchevel minth en zerelmes leaniomat ees kerlek zerethe leaniom ŷr hamar ennekem az the eegeseged felel [alŷírás:] az the atŷad batŷyani ferench horvat orzagŷ ban
(KLev. 131, 133; I. mŷg: 134–135, 152–153, 155)

Azt hihetnŷnk, a nagy korkŷlŷnbsŷg a magyarŷzat, de nem: a 29-30 ęves Batthyŷny „atŷŷkodik” a hŷszas ęvei elejŷn jŷrŷ felesęge fŷlŷtt. Svetkovics Katalin fennmaradt levelei kŷzŷtt sajnos nincs a fęrjęnek szŷlŷ (Terbe 2010: 31), ęgy mŷ asszonyoktŷl idęzŷnk „leŷnyos” pęldákat:⁹

- (11) a. Az te Kd leŷnya [alŷírás ŷj sorban:] Bakyth Anna. (1556, MHL. 25)
b. Az Kd szŷlgŷlŷ leŷnya ęs tŷrsa [alŷírás:] Zrŷnyŷ Katta mpr. (1572, MHL. 68)
c. Kd szŷlgŷlŷ leŷnya [alŷírás:] Bugachoczy Mŷrtha. (1599, MHL. 140)

Nŷdasdy Tamŷs 23 ęvvel volt idŷsebb Kanizsai Orsolyŷnŷl, ęgy nŷla talŷn kevésbę szorulna magyarŷzatra az *ędes fiam*, *fiam*, *ędes leŷnyom* kŷzbevetŷ megszŷlŷtŷs (SzO. 207, 214, 228, 234, 235, 238, 243). Alkalmi ęs jŷtękos (I. 4.3.) a *Tekęntetes, nagysŷgos, tisztelendŷ ęs szerelmes Leŷnyŷkŷm* levęlkezdes ęs az *Az Te Apŷkŷd lezŷrŷs* (SzO. 107). Felesęgęnek ŷllandŷ *Az Kd Orsikŷja* zŷrŷ formulŷja a perspektivavŷltŷst expliciten jelŷlŷl *Kd ...-ja* miatt rŷszleges deiktikus kivetŷtęsnek tekinthetŷ (vŷ. Tŷtŷrai 2017: 979; Domonkosŷ 2019: 79; Lŷczkŷ 2021: 481).

A 17. szŷzadban Esterhŷzy Miklŷs ęs a rŷvid ęlsŷ hŷzassŷga utŷn nagyon fiatalon ŷzvegyen maradt Nyŷry Krisztina kŷzŷtt volt hasonlŷ korkŷlŷnbsŷg (22 ęv). Esterhŷzy az udvarlŷ levelekben mŷg a *kegyelmed* ęs *kedves/ędes Hugom Asszony* megszŷlŷtŷst használja, 1624. augusztus 31-ęn viszont mŷr *szerelmes/ędes atŷŷmfŷiŷ-t* ír az *ędes fiam*-mal vŷltsva, ekkortŷl szokŷsszerŷen (EstM.; lŷsd a (7) ęs a (23b) pęldŷt). Kemęny Jŷnos (egy ęvig erdęlyi fejedelem) is alkalmazza a hŷg-bŷty keretezęst: hol *ędes kedves hugom*-nak, hol *ędes kis asszonykŷm*-nak szŷlŷtŷja Lŷnyay Annŷt (KemLŷny.).

Esterhŷzy Orsolyŷnŷl a *Szerelmes/ędes Bŷtyŷm Uram* megszŷlŷtŷs 1655-ben fordul ŷt *ędes szerelmes Uram*-mŷ, az azt megelŷzŷ kę ęs fęl ęvben ugyanŷ titok ŷvezte gyakorlatilŷg gyermekkęnt kŷtŷtt hŷzassŷgŷt nagybŷtyjŷval, Esterhŷzy Pŷllal (EstPO. 10).¹⁰ A *bŷtyŷm uram* nem deiktikus kivetŷtęs tehŷt, hanem a rokoni kapcsolatnak megfelelŷ, bŷr lehet a hŷzassŷgŷt leplezŷ funkciŷja is.¹¹ Esterhŷzy Pŷl mindenesetre mŷr 1652 ęprilisában is *Szerelmes Urad* alakban írja alŷ a kezdetŷl vęgig *ędes Atŷŷmfŷia!*-kęnt megszŷlŷtŷt Orsolyŷnak kŷldŷtt leveleit.

⁹ A leŷnyŷ valŷ deiktikus ŷtkeretezęs nem korlŷtozŷdott a felesęgekre: Majlŷth Istvŷnnę Nŷdasdy Anna pęldŷl testvęręnek, Nŷdasdy Tamŷsnak ęs sŷgornŷjęnek, Kanizsai Orsolyŷnak is *szŷlgŷlŷ leŷnya* levelei vęgęn (NTCsL. 127, 140 ęs passim).

¹⁰ A pŷpai jŷvŷhagyŷst ęs a kalocsai ęrsek hozzŷjŷrulŷsŷt kŷvetŷen 1652 oktŷberęben megtŷrtętt az eskŷvŷ, az uralkŷdŷ, III. Ferdinŷnd azonban csak 1655. januŷr 16-ŷn írta alŷ a hŷzassŷgi engedęlyt (EstPO. 22–25).

¹¹ Kŷn Ilona is *ędes/szerelmes bŷtyŷm uramnak* nevezi (akkor męg) vŷlegęnyęt, Bethlen Miklŷst (1667, MSzL. 50).

A megszólítási konvenciók alóli – korpuszunkban nem gyakori – kivételek egyike nőknél a *(te) kegyelmed + E/3.* igealak váltakozása az egyértelműen tegező formákkal. Telegdi Fruzsina 1530. június 25-én kelt levelében jól látható, hogy a birtokos személyjeles alakok mind tegezők, míg az igealakok nem (a férj testvérével együtt fogságban van, 1531 januárjában lefejezik őket):

- (12) Zerelmes vram ertem ez chaký elektwl kýralý wfelsege emberetwl kegelmedeth egessegben Lennj kýn istennek nagý halakath adunck es te kegelmed tuggyon minketh es mind fiaýdal es Lianýdual es egeb aruaýdualis egessegben Lennwnck de mel Jgen keuanü élted azon képen keuanná az en gyermekýmuel meg zabadulasod az the atýadfiual [...] Touaba the kegelmed az mit en nekem irth hogý az tharnoý porcolab Leueleth meg kerestessem tuggýa azth kegelmed hogý benne el akarok Jarný... (NML. 5; KLev. 208–209; MSzL. 11)

Kanizsai Orsolya is ír egy helyen ilyet, ami rá amúgy nem jellemző: „az élő Istenért könyörgök Kdnek, én édes szerelmes uram, jussunk eszedbe” (1551, SzO. 31).

A másik, fordított kivétel, amikor a férfi szólítja *kegyelmed*-nek a nőt (asszonyt), és alkalmaz egyes szám 3. személyt.¹² Ezt teszi eleinte Kemény János Lónyay Annával szemben, de már a következő évszázadban (mindkettőjüknek volt előző házassága, vagyis a kegyelmedezés itt a megözvegyült asszonynak kijáró tisztelet):

- (13) Édes kis asszonykám. [új sor:] Vettem szeretettel nékem iratott kegyelmed levelét, abból örömmel értett egészségének hosszas állandóságát s az keresztfiacskám egészségének is vastagodását Istentől szívesen kívánom. [...] Megnyugodva legyen kegyelmed elméje, azon [asszony?] becsületére magaménál feljebb vigyázni bizony kívánok, de úgy tetszik, minden előttem lévő terhes nehézségeknél nagyobb szomorúságomra lenne az, ha kegyelmed megláthatása s véle szemben beszédem nélkül kellene és [ez?] bizonytalan végű és csak Isten titkában levő utamra mennem. Lehetetlen dolog, hogy én Hadadra mehessek, rövid az idő előttem, de minden pokrócz nélkül való czégér lenne oda menetelem. Sibó keresett utamban léssen, kegyelmednek van módja oda jövetelében. Kérlek felette igen édes kis asszonykám, ne szánd fáradságodat Sibóig eljűni érettem, ha élek több fáradsággal igyekezem megkölcsonözni. Engedje az jó Isten, kívánatos egészségben láthassam Kegeyelmedet. [dátum, aláírás:] Igaz szivbeli szeretettel való jóakaró atyjafia lenni kíván holtig kegyelmednek [új sorban:] Kemény János m. pr. (1657, KemLóny. 164–165; RML. 2: 240–241)

Következetlennek tűnő tegező alakok is felbukkannak a levélben („kérlek [...] ne szánd fáradságodat”), a házasságkötés (1659, Kemény tatár fogságból való szabadulása) után felváltva a kegyelmedezést:

- (14) Édesem. [új sor:] Meghozák Munkácsról is leveledet tegnap. Áldom Istent életben lételednek értéséért és hogy bontakozott egészségedet vastagítsa ő felsége, kívánom. [...] ez állapotban im ez dologra vigyázatok: Ha az

¹² Ennek egy deiktikus kivetítéses, játékos-évődő példáját a 4.3.-ban idézzük majd Petrőczy Istvántól.

ellenség felől oly híretek van, hogy avagy Erdély felé, avagy másuva az Szamoson által ment, úgy csak az helyben való maradásnak módjához készülgessetek s élést szerzeni igyekezzetek. [...] Tudósíts édesem kérék Istenért az szegény medgyesiek felől is; nem tudok semmit, féltem rettenetesen őket. Az úr isten szent fiáért köszörműljön rajtunk és titeket is tartson egészségben. [aláírás:] Tied édesem Isten után, mig él [új sorban:] Kemény János m. pr. (1661, KemLóny. 212–213; RML. 2: 307–309)

Nádasdy Tamásnál (SzO. 37) és Teleki Mihálynál is előfordul a *Kegyelmed* (Tel. 2: 158, 163 és passim), de annyira kilógnak a természetes tegezésből, hogy minden ilyen példát deiktikus kivetítésnek vélünk (l. a 4.3. és a 4.4. pontot).¹³ Csáky István (1643) következtetlenségét viszont nem tudjuk ezzel magyarázni (*Kigyelmed*, de: *édes szerelmesem, édes/szerelmes Krisztinám, szerelmes gyermekem, tebenned, hozzád* stb.; SzL. 39–41).

A legmeglepőbb kivétel azonban Kis Panna tegező stílusa (l. a 4.1.-ben). A 3. lábjegyzetben említettük, hogy perbe fogták, három elfogott levelének szövegét pedig bemásolták a törvényszéki jegyzőkönyvbe. Kis Panna nemesi származású volt ugyan, de nem főrangú, a címzett, Geltovics János pedig tisztartó. Talán társadalmi helyzetük tehát az oka a tegeződésnek, bár a legbeszédesebb tanú, bizonyos Hanko Mártonné Juhász Örszik vallomása arra utal, hogy Kis Panna (akinek az asszony szolgálója volt) más férfiakat is tegezhetett, legalábbis egymás között (Bodnár 2016: 20). A felső társadalmi rétegben szerelmesek közötti kölcsönös tegeződésre a 18. századból ismerünk példát: Csáky Kata tegezte második férjét, Bethlen Miklóst (*Varga 2017*: 356; CsK.), aki természetesen nem azonos az áltunk idézett 17. századi születésű, önéletírásáról is ismert Bethlen Miklóssal.

3.2. Általános és az egészségre vonatkozó keresztényi jókívánságok

A levelek legmeghatározóbb, elmaradhatatlan beszédaktusa a keresztény lelkületű jókívánság a bevezető részben és a záró formulában egyaránt, de legalább az egyikben, ha sietős a levél; amikor viszont nem, néha a narrációba is beleszöve. Vannak rutinformulái, de hogy milyen hosszúságú, mennyire egyéni, változatos és fatikus elemekben gazdag, az sokat elárul a levélíró személyiségéről és az érzelmek hőfokáról. Thurzó Eleknél a levél elején csak megszólítás van, az egészségformula is hiányzik, de a végén nem mulasztja el leírni:

(15) wr ýsthen tarczon megh En serethew magdalnam nagh ýo Egessegben,
mýnketh Ell sse welegh. (KLev. 158–159)

Nádasdy Tamás és Kanizsai Orsolya levelezésében is ugyanezt az elhelyezést látjuk. Várday Kata és két férje, Telegdy Pál és Nyáry Pál már a salutatio után megfogalmazzák, Rákóczi Erzsébet és mások az üdvözlésbe foglalják. Néhány kevésbé klisészerű, választékos megfogalmazása:

¹³ Nem házastársak/szerelmesek között a tegezés és a kegyelmedezés váltogatásának egyéb lehetséges pragmatikai okairól I. Sárosi (2015) tanulmányát.

- (16) a. [...] kívánok az atya úr Istentől az Christus által Kdnek kimondhatatlan sok jókat testünk és lelkünk szerént, kiben hogy velem egyetemben én édes szerelmes uram, ő szent felsége Kdet sok jó ideig meg tartson, szent nevének tisztességére és nekünk idvességünkre imádjuk ő szent felségét. (Zrínyi Kata, 1572, MHL. 67; MSzL. 19)
- b. Az Ur Isten ez következő uj esztendőben, szerelmes gyermekinkkel egyetemben, azokval az jókval adjon meg, melyeket az te Uradtul és Istenedtül kívánsz, és adjon sok új esztendőket békével és boldogul érned. (Thurzó György, 1601, ThurGy. 2: 1)
- c. Az úr isten ő felsége, édesem, szent fiának érdeméjért minden idvösséges jó szerencsés egészséges hosszú étlettel áldjon meg benneteket. (I. Rákóczi György, 1637, RákGy. 56; MSzL. 35)
- d. Hogy az Uristen eő szent Fölséghe ennek az uj esztendőnek minden részeiben szerencsés jó egésséggel, régtül kívánt békességhel és minden vigasztaló Lölki-testi jókkal boldogicsa kegyelmedet, szivem szerént kívánom. (Révay Erzsébet, 1693, PetRév. 16)

Az összehasonlítás kedvéért az egyszerű, rövid jókívánások közül is idézünk négyet:

- (17) a. isten tarcha meg kegelmedet nag Jo egessegben (Telegdi Fruzsina, 1530, NML. 5; KLev. 208–209; MSzL. 11)
- b. Isten minden jókat adjon, Édes Atyámfia! (Esterházy Pál, 1652, EstPO. 79)
- c. Az Isten áldjon meg édes feleségem! (Apafi Mihály, 1657–60 k., Torma 1856: 78)
- d. Édes szívem, Isten áldja meg kegyelmedet! (Rákóczi Erzsébet, 1678, RákE. 46 és passim)

Nem állíthatjuk tehát, hogy a férfiak rövidebb, a nők hosszabb jókívánásokat fogalmaznának meg, vagy hogy a vizsgált időszakban változna nyelvi alkatuk és jelentőségük, de azt igen, hogy kidolgozottságuk egyedisége és szóbősége jelzi a belé vetett hit erejét és a szerelem/szeretet intenzitását. A kor viszonyai között az emberek élete számos veszélynek volt kitéve (fejletlen orvostudomány,¹⁴ járványok, háborúskodás), magas volt a csecsemő- és gyermekhalandóság (igaz, a születésszám is), így sok házaspárnak meg kellett békélnie kisgyermekük/gyermekük elvesztésével. Minden levélíró végső támasza az isteni kegyelem, a fohászba foglalt reménység és az Isten akaratában való megnyugvás volt.

3.3. A távollét miatti búslakodás és vigasztalás, a levélírás és mielőbbi viszontlátás sürgetése

Ami ma számunkra értékes nyelvi adatforrás, azt a távollét kényszere szülte: hol rövidebb, hol hosszabb ideig, hol közelebb, hol távolabb szólította el egymástól a párokat a hivatal, a birtokügyintézés, a katonáskodás, a személyes sors vagy a történelem egyéb fordulata. Valamilyen – legalább implicit – utalás mindig megjelenik a

¹⁴ Lásd például Szegedi Kőrös Gáspár („Gáspár doktor”) Nádasdy Tamásnak írt leveleit (SzO.).

szerelmes levelekben arra, hogy a kívánt, boldogító állapot az együttlét lenne, de mivel ez az adott helyzetben nem lehetséges, a felek szomorkodnak, és alig várják a viszontlátást vagy legalább a mihamarabbi válaszlevelet. A férfiak is hangot adnak időnként búslakodásuknak, de az otthon maradt, várakozó asszonyok sorai-ból sokszor fájdalmasabban tör elő a férjük utáni vágyakozás:¹⁵

- (18) a. Magam felől is kegyelmednek azt irhatom, ídes szerelmes uram, most istennek hála, tűrhető egízsígben vagyok, noha elíg nagy keresztviseléssel, mint azt (mind azért) hogy kegyelmed felül ritkán hallok hírt s mind penig azt, hogy már ennyi ideig kegyelmedet nem láthatom. Immár, édes uram, tegnapelőtt 19. junius napján elmúlt szinte félesztendeje, hogy kegyelmed elment tőlünk; de mit tudjak tenni, el kell szenvednem az én istenemtől békességesen, noha igen nagy keservesen szenvedek. [...] Azt ki nem tudom írni kegyelmednek, mely nagy búval vagyok; mert azóta, hogy Lipcsay eljött, semmi(t) sem hallottam kegyelmed felül, egy vakarítást sem.
(Szunyogh Zsuzsanna, 1657, Szilágyi 1875 [2/11: 993–994]; MSzL. 43–44)
- b. Egyebet írni nem tudok, mert az én szívem keserűséggel teljes s gyakortább való ételem s italom bizony könnyeimmel vannak s az mostani írásom is bizony sírásommal kezdődött s avval végeződik, meg sem csendesedik mindaddig is, míg az Isten engem meg nem örvendeztet az Kegyelmed megmaradásával. Oh édes Uram, vajha az Isten még valaha engedné, hogy Kegyelmedet láthatnám, kiért az én szívem bizony csak meg nem hasad, sőt nem is hiszem el, hogy ha sokáig így gyötrődöm, nagy nyavalya ne következék reám.
(Veér Judit, 1661, Tel. 2: 201)

A férfiszerephez tartozik inkább a vigasztalás – összekötve azzal, hogy a sok búslakodás az egészségnek is megárt –, de női levélben is találkozhatunk vele:

- (19) a. Az gonosz hireken nem szükséges édes szivem sápolódnod, mert egészségednek ártasz vele, jó az Ur Isten, az ki az gonoszt is kegyelmesen jóra fordította. Azért azon felleltébb édes szivem ne törd magadat.
(Thurzó György, 1604, ThurGy. 2: 121)
- b. Kérek, édes Feleségem, az Istenért az te szokásod szerint magadat az felettébb való gondolkozásnak ne hagyjad, ne búsulj, ne törd magadat, mert avval csak magadnak szerzesz nyavalyát, nekem, édesem, búsulást.
(Teleki Mihály, 1662, Tel. 2: 301)
- c. Az Istenért, kérem kgdt édeském kgd felettébb ne búsuljon, magának kgd megárt s avval semmit kgd helre nem hozhat.
(Révai Kata Szidónia, 1660, RKSz. 180)

A levélírást mindkét nem képviselői gyakran sürgetik, elmaradása panaszt, sőt neheztelést válthat ki (l. 4.2.). A feleségek stílusára jellemzőbbnek látjuk a kérések,

¹⁵ Vö. a magát férje távollétében „félig özvegynek” érző Margaret Paston 1459-ből származó soraival (Wood 2004: 249).

könyörgések beszédaktusának ismétléssel való nyomatékosítását, mint azt Kanizsai Orsolyánál (20a) és Esterházy Orsolyánál (20c) megfigyelhetjük:¹⁶

- (20) a. Továbbá kívánnám az Kegyelmetek egészsége felől minden jó hírt hallanom, mert soha nem tudom, mire véljem, hogy Kegyelmed sem írta, sem üzene, sem küldte Kegyelmed mind ennyi ideiglen is. Könyörgök Kegyelmednek mint szerelmes uramnak, hogy írjon Kegyelmed énnekem. Mert bizony soha nem tudom, mire véljem. Mégis könyörgök Kegyelmednek ugyan az Istenért, hogy írjon Kegyelmed. Azon is könyörgök Kegyelmednek, hogy tegyen hamar választ Kegyelmed, ugyanezen levél vivőjétől. Megszolgálom Kegyelmednek.
(Kanizsai Orsolya, 1545, SzO. 13)
- b. Soha nem tudom, édesem, mire vélni, hogy ily ritkán láthatom leveledet, kin való búsulásomat látja az úr isten meg nem írhatom; ma 8 egész napja egy leveledet, egészségeitek felől való híreken nem láttam sem hallottam; én gyakran tudósítlak, tőled is édesem azt várnám; kérek édesem tudósíts gyakrabban, ne legyek sopánkodásban s gondoskodásban. (I. Rákóczi György, 1637, RákGy. 56; MSzL. 35)
- c. Kérem szeretettel kegyelmedet, írjon és todasétson maga felől, hogy ne búsuljak én el is többet immár. Sírtam is rajta, hogy semmi hírem nem jön kegyelmedtől, azt sem tudhattam, mint is hogy vagyon kegyelmed. Két hete immár, hogy semmi levelét nem vettem kegyelmednek, nem tudom mire vélni, három levelet írtam immár, ez negyedik, kire egyikre sem jön válaszom. Kérem az Istenért is kegyelmedet, írjon, ha lehetséges. Bárcsak minden héten egyszer hadd vigasztalódjam meg is az kegyelmed levelével, ha jelenlétivel nem lehet.
(Esterházy Orsolya, 1663, EstPO. 135–136)

Persze nemcsak a levélírást, hanem a mielőbbi viszontlátást is – direkt vagy indirekt beszédaktusokkal – sokszor sürgetik. Az indirekt kifejezőmódtól a direkt felé haladva:

- (21) a. Isten látja, úgy megúntam ez rossz világot, csak alig várnám, lehetnék szemben veled, láthatnálak, még is könnyebb volna, könnyebben mulathatnám el ez világot. (Teleki Mihály, 1661, Tel. 2: 24)
- b. Édes szívem, ne felejtkezzék el kegyelmed rólam, alig várom, kegyelmedet láthassam. (Rákóczi Erzsébet, 1672, RákE. 41)
- c. [...] kérem szívem én édes szerelmes uram, hogy Kegyelmed siessen haza; én holnap várom Kegyelmedet haza, ha Kegyelmed nem jöhet holnap, bizony elég bánatban leszek. (Zrínyi Kata, 1572, MHL. 67; MSzL. 19)
- d. P. S. Mivel sokáig késett kiemed, jöjjen immár haza!
(Esterházy Orsolya, 1673, EstPO. 254)

¹⁶ Egy kivétel Nádasdy Tamástól: „Kérlek, kérlek, kérlek, ne véld szánt szándoknak, hogy az meghagyott napokra hozzád nem mehetek...” (SzO. 20; I. a retorikában a gemináció alakzatát). Más, nem házastársi leveleket is figyelembe véve mégis azt az általános tendenciát valószínűsítjük, hogy inkább a hierarchikus viszonyban alárendelt, kiszolgáltatott fél érzi olykor szükségét annak, hogy ehhez a retorikai eszközhöz folyamodjon a meggyőzés érdekében (vö. *Krepsz 2015: 172; Hegedűs 2017*).

A mielőbbi találkozás vágyának túlzásba hajló példája, hogy Thurzó György, „ha tisztességéhez férne”, nem menne, hanem repülne haza (1598, ThurGy. 1: 256, l. még: 2: 77, 197, 231–232, 238), Paczot Judit pedig – mivel Zelenka körtét nem tud, mert „csak egy sincsen” –, ha lehetne, magát küldené a férjének (1618, Szilágyi 1875: 931; MSzL. 31).

3.4. (Házastársi) hűség, ragaszkodás, törődés

A késő középkori és kora újkori Magyarországon a házasság egyszerre volt társadalmi-gazdasági egység és a keresztény erkölcsre alapozott életközösség. Eszméje az egymáshoz való hűség, egymás iránti gondoskodás és támogatás kölcsönös elvárása, amely a családi kötelék erejét adta. A felnőtt férfiaktól elvárták, hogy mielőbb házasságra lépjenek – nem volt példa nélküli, hogy rendeleti úton írták elő nekik –, a házasságtörőket pedig szigorúan megbüntették (J. Újváry 2002: 76–79; 2014: 63). A házassági fogadalomba foglalt halálig tartó elköteleződést a férjek és feleségek leveleikben sokszor megerősítik:

- (22) a. Jm elkwdok Valkaj Mihalhöz es erwssen wteth kerem hogj ez dologban el Jarion Merth: akarok kegelmednek az en gyermekymuel zolgalnia Jstenben es ez vylagzerenth mig az Lelek en bennem tarth merth meghjs vagiok kegelmednek igaz thars es zolga minth annak elwthe is Lezek az mig elek (Telegdi Fruzsina, 1530, NML. 5; KLev. 208–209; MSzL. 11)
- b. Én felőlem kedig, édes szívem lölköm, szerelmes egyetlen egy társom, egyebet semmit ne itél se vélj s ne is gondolj, hanem hogy azon eleitül fogvást való szerelmes társod vagyok, leszek is, az mig élek, és az én hozzád, én szívemhez való szeretetemből koporsóig semmi fogyatkozás nem leszen... (Thurzó György, 1607, ThurGy. 2: 197–198)
- c. Ezzel kívánom, Isten hozza szerencsésen kegyelmedet! Kegyelmednek holtig való hív igaz társa: G. R. E. (Rákóczi Erzsébet, 1680, RákE. 44)

Esterházy Orsolyának „szavajárása” az (5) példában látott „Nem akartam elmúlatni, hogy kegyelmedet meg ne látogattam volna ezen levelemmel” típusú fordulattal, de másoknak is: többek között Révai Kata Szidóniánál (RKSz. 150, 153 és passim), Szunyogh Zsuzsannánál (MSzL. 43), sőt férfiaknál¹⁷ is fatikus jelzése annak, hogy folyton a házastársukra gondolnak, minden alkalmat megragadva a levélküldésre. Amit tudnak, küldenek egymásnak gondoskodásuk bizonyosságaként: azon kívül, amit a másik kért, kedveskedő ajándékként bármit, ami éppen adódik:

- (23) a. Kdnek valami böjti eleséget is küldtem, apró bélest, mákos rétest, valami aszú gyümölcsöt. [...] Főtt dörgecset is küldtem Kdnek, valami sült halakat is küldtem Kdnek. (Kanizsai Orsolya, 1539, SzO. 229)
- b. E mellett, mivel tudom oda igen szük a hal, im szerelmes atyámfia itt kettőt szörözvén össze az ide való dunai halakban, oda küldtem őket; kérlek édes fiam vedd kedvessen, möllyet hogy jó egészséggel is költsetek el kívánom. (Esterházy Miklós, 1624, EstM. 22)
- c. Im vagy 12 narancsot és 7 czitromot küldtem, adja isten egészséggel elköntenetek édesem. (I. Rákóczi György, 1633, RákGy. 3–4)

¹⁷ Esterházy Pálnál akkomodációnak tűnik: mintha időnként hozzáigazítaná ezzel levélstílusát a feleségéhez (l. a 8. lábjegyzetet).

A leveleket és küldeményeket a címzettek az akkori szóhasználat szerint „kedvesen” (‘örömmel’) veszik, egymás jó egészségének pedig „szívesen” (‘szívből’) örülnek. Az egészségi állapotról szóló tudósítás és érdeklődés (egészségformula) kötelező, rituális elem, állandó az aggodalom a másik hogyléte felől:

- (24) a. Én édes lölköm, kérlek ird meg hamarsággal, mint és hogy vagy?
könnyebbített-e az Ur Isten? mert ha felettebb beteg volnál, minden emberek szavával sem gondolok, hanem hozzád megyek, ha szintén hiremben nevemben megkissebbedem is, minthogy hitemmel vagyok neked köteles, tudom mivel tartozom, mint én lölkömnek és szerelmes társomnak.
(Thurzó György, 1602, ThurGy. 2: 66)
- b. [...] nem tudom, mikor mehessek hozzád vissza, azért kérlek, vigyázz egészségre, s ha valami csak legkisebb nyavalyád léssen is, azontól tudósíts felőle, hogy nagyobb tűz ne támodjon az szikrából.
(Esterházy Pál, 1655, EstPO. 89)
- c. Az kgd levelét szeretettel vettem, melből érttem az kgd egészséges létit, engedje az úr Isten ezután is jó hirt hallanom az kgd egészsége felől. Én Istennek hála türhető egészséggel birok...
(Révai Kata Szidónia, 1658, RKSz. 161)

Több asszony is óvja az urát a részegeskedéstől:

- (25) a. Kegyelmedet igen fölötte kérem, a maga egészségére viseljen szorgalmatos gondot, a mostani hévségben holmi alávaló italoktól, akik gyakorta embernek megártanak, magát megtartóztassa, és egészsége felől gyakorta s minduntalan írjon...
(Lorántffy Zsuzsanna, 1621, MSzL. 35)
- b. Édes szívem, kérem az Istenért Kdet az ő szent fiáért az vadászatnak és ivásnak most hagyjon békét Kd. Inkább vigyázzon Kd, mert bizony meg akarják Kdet ütni. Édes lelkem, ne hozzon Kd magának s nékem veszedelmet; tekintse Kd ez kis fiúkat, mi haszna ha Kd élete elfogy. [...] Ne vadásszon most Kd, hiszen leszen még ideje Kdnek hozzá. Az részegségből pedig vegyen példát Kd Barcsay Gáspárról, az veszté el.
(Bornemisza Anna, 1661, MHL. 334–335; MSzL. 47–48)
- c. Kegyelmed levelét, édes Uram, vettem; hogy Kegyelmed az bor betegségen kívül jól volt, azt akarom, de hogy az bor Kegyelmedet hánytató, azt bizony bánom. Csudálkozom is Kegyelmeden, hogy nem fél Isten ellen cselekedni; vajmi nagy véték az Kegyelmedtől, mert természeti ellen van szántsándékkal szép elméjét meg vesztegetni, az mely Istennek nagy ajándéka. Az keresztyén embernek úgy kell az Istent félni, hogy az vétéktől félni kell. [...] Édes Uram, az Istenért kérem Kegyelmedet ne igyék Kegyelmed, egészségét is ne rontsa Kegyelmed.
(Veér Judit, 1671, Tel. 5: 450–451; RML. 2: 374–376)
- d. P. S. Hallottam édes Szívem, hogy sok boritallal terheli kegyelmed maghát, annak okáért kegyelmedet kérem, ne roncsa avval maghát, mert tovább is kell az egészségh, attul is félek, hogy előbbeni nyavalya, kit Isten távoztasson, meg ne újulyon.
(Révay Erzsébet, 1693, PetRév. 23)

3.5. Alárendelődés és dominancia

„Mindazáltal ne úgy legyen, mint én kívánám, hanem úgy legyen, azmint Kd akarja” (SzO. 176, 256) – ez a Kanizsai Orsolya két, időben és térben távoli keltezésű levelében is megjelenő gondolat¹⁸ lehetne a mottója itt következő alfejezetünknek. A felek közötti aszimmetrikus kapcsolat tudniillik nemcsak a megszólításokban, a tegezésben vagy kegyelmedezésben tükröződik, hanem az utasító csoportba tartozó beszédaktusok (direktívumok; l. Searle (1976)) használatában és az azokhoz való viszonyulásban is. A férjek rendelkeznek, utasítanak, parancsolnak (l. pl. alább a (27)–(28) példapárt), nem könyörögnek, és kéréseikben többet használnak a legdirektebb, felszólító formát, mint – a kérés fontosságától is függően – az asszonyok (Bácsi 2024a: 85–86; 2024b), akik úgy cselekszenek, ahogy azt férjük meghagyja, sőt gyakran maguk kérdezik meg szolgálatkészen, hogy mit *kell* tenniük, ha pedig kérést fogalmaznak meg, rábízják magukat a férj (jó)akarátára, mint fönt Kanizsai Orsolya vagy a (3b)-ben Révai Kata Szidónia. Az effajta alkalmazkodó, a másik fél óhajának természetes módon engedelmeskedő – az *uram* ('férjem') szóban lexikalizálódott – attitűdöt és viselkedést alárendelődésnek nevezhetjük. Ellentétpárját, a férfiak/férjek által e korszakban magától értetődőnek vett és gyakorolt irányító, előíró, számonkérő attitűdöt és viselkedést a dominancia szóval írjuk le.

Sok feleség szinte kötelező nyelvi rítusként mindjárt a levél elején „szolgálatát írja” vagy „ajánlja” férjének „mint szerelmes urának”, és/vagy a levélzáró formulában is „szeretettel”, „alázattal” vagy „tisztá szívvel szolgál” neki:

- (26) a. Szerelmes Uram, szolgálatomat írom Kegyelmednek mint szerelmes uramnak. (Kanizsai Orsolya, 1540–1552, SzO. 5 és passim)
- b. Éltig való szolgálatomat ajánlom Kegyelmednek, mint szeretett uramnak... (Forgách Zsuzsanna, 1599, MHL. 141; MSzL. 26)
- c. Kegyelmednek tiszta szívvel szolgál valamedig Isten élteti... (Lorántffy Zsuzsanna, 1621, MSzL. 35)
- d. Kegyelmednek édes uram alázatos szolgálója míg él ezen a rossz, búval teljes világon... (Szunyogh Zsuzsanna, 1657, MSzL. 44)

A szolgálat ajánlása persze az alázat hagyományozódó rutinformulájaként különböző társadalmi-rokoni viszonyokban, nőknél és férfiaknál is gyakori a kor levelezésében, de ami itt számunkra lényeges, hogy a férjekre nem jellemző, a feleségekre viszont igen. Az udvarló Csáky Pál, Esterházy Miklós és a házasságkötésük előtt Lónyay Annát még kegyelmedező Kemény János ugyan szintén szolgálatát írja, de utóbbi kettő férjként már nem; csak a feleségek környezetében lévő rokonoknak és más fontos személyeknek üzennek így a férjek (pl. Teleki Mihály: „Asszonyomnak anyámnak, Szent Páliné, Bánfiné asszonyoméknak ajánlom engedelmes szolgálatomat”; Tel. 2: 148; Petrőczy István: „Anyám Asszonynak úgy Hughom Pekriné Asszonynak is ajánlom kötüles szolgálatomat!”; PetRév. 30). Esterházy Pál kivétel: ő 1659 és 1663 között többször is *szeretettel szolgál* feleségének aláírás-formulaként – ami talán akkomodáció, mivel felesége következetesen ezt használja –, míg az *igaz jóakaród* (1662–1681) fel nem váltja (EstPO.).

¹⁸ Evangéliumi allúzió lehet, l. Jézus imáját a Getszemáni-kertben (Mt 26,39; Mk 14,36; Lk 22,42).

A férjek kívánságainak, útmutatásainak a feleségek igyekeznek készségesen eleget tenni. Bethlen Miklós írja Kún Ilonának 1667-ben:

- (27) Az minémű kesztyűt kérsz vala, Zágorba küldtem Édesem; adja isten, egészséggel viselhesd; ha isten módot ad benne, selyemből csináltatok egy bokrot; de megkívánom édes Görlicém, hogy rá szolgálj; az mit elődbe írtam, írd meg; az Bibliát szorgalmatosan olvasd, énnékem is igen szépen írs tudósíts egészségedről, s arról is, mennyit írtál már s az Bibliát is meddig olvastad... (MSzL. 49–50)

A válasz pedig erre Kún Ilonától:

- (28) [...] az Kegyelmed parancsolatját értem mind az írás és olvasás felől, kit eddig is az idő és alkalmatosság szerént el nem mulattam, ennek utána is azont elkövetni el nem mulatok; mint ilyen istenes intését, és egyéb parancsolati is Kegyelmednek engedelmességgel véghez vinni el nem mulatok. (MSzL. 50–51)

Még a „határozott, erős lelkű, akaratos és dacos fejű, amazontermészetű” (RákE. 24) jelzőkkel illetett Rákóczi Erzsébet is alárendeli magát férje akaratának – bár olykor mintha azért tenné, hogy a jóindulatát megnyerve befolyásolja:

- (29) Én kegyelmednek írom kegyelmedhez való köteles igaz szűbéli szeretetemből, azonban cselekedje, amit jobban gondol, kár vallástul nem tartok, mert azt kegyelmeddel együtt örömet szenvedem holtig, de az sok számárságot más akárkitül szenvedni bizony keservesen kezdem szenvedni. [...] Kegyelmed egy ilyen együgyű asszonynak szaván ne sokat építsen, mint én vagyok. Adott Isten kegyelmednek eszet, okosságot gondolja meg jól, de kegyelmednek igaz házastársa lévén én bizony a szívemen valót kegyelmednek igazán megírom. (1677, RákE. 43)

Az alárendelődés végső foka, amikor valaki a saját életét is feláldozná azért, hogy urának legfőbb vágya teljesüljön:

- (30) Míg én élek, addig senki ne féltse confusiótól Munkácsot, de óránként nem tudom, mi éri fejemet, adjon isten, csak én oly szerencsés lehetnék, édes szívem, kegyelmedet fiúmagzattal örvendezhetném, magam életemnek letételével is, nem bánám. Ezzel maradok kegyelmednek engedelmes és igaz szeretettel szolgáló felesége. (Zrínyi Ilona, 1686, RML. 2: 481)

A férfidominancia példája az aszimmetrikus tegezés, az atya-fia/leánya deiktikus átkeretezés, az alfejezet elején már említett felszólító formájú kérések nagyobb aránya, a (7) példában – Esterházy Miklóstól – az engedelmességre való hivatkozás, a (27)-ben pedig – Bethlen Miklóstól – a *megkívánom* explicit performatívum. Erőteljesebb megnyilvánulásai a 4.2. alfejezetben kerülnek majd elő.¹⁹

¹⁹ Természetesen nemcsak feleségek és férjek között, hanem más szereprelációkban is megfigyelhető az alárendelődés és a dominancia. Egy Telegdy Pál által Várday Katának „tollba mondott” levélben az alárendelődést befolyásolási taktikaként alkalmazzák, a címzett, Losonczy Anna elutasító válasza pedig a dominancia jegyeit hordozza (Sárosi 1988: 847–848; 2003: 438–439; KVN. 27–30; RML. 1: 245–251).

3.6. Udvarlás, bókolás

Korpuszunk első és egyetlen 15. századi, latin levelének végén Török Imre így „köszön” magyarul menyasszonyának, Parlagi Krisztinának, lelkének könnyebbségét és száz jó napot, kétszáz jó éjt kívánva neki (l. a bevezetésből a 2. lábjegyzet):

- (31) Emericus . Tehre[k] kewzewn krýsthýnanak leghen kenweb ýnhanak
[‘lelkének’]. zaaz. ýonapath. keth zaz. ýo eeth hozýaýa. (KLev. 9–10; SzL. 5)

A vőlegénytől elvárható, hogy bókokkal kedveskedjen mátkájának. Ezt teszi Telegdy Pál is, amikor Várdy Katának ír:

- (32) Az barackot, enis ettem benne Binte ollian ides mint temagad, talan azirt
hogj temagad raktad uolt az kosarban igen köbönöm hogj nekemis
küldöttel. (1588, KVN. 17; MSzL. 23)

Az „édes” hasonlat a már házas Teleki Mihálnál is előkerül:

- (33) Édes, még a méznél is édeőbb Feleségem, kérlek, magad egészségére
vigyázz, és arrúl engem tudósíts, édes, egyetlen Juditom. (1661, Tel. 2: 175)

A túlzás (hiperbola) szerepére is érdemes a bókokban felfigyelnünk, amely hol egy metaforában vagy hasonlatban érhető tetten (komplex alakzat), mint a (33)-ban, hol magában, mint azt a (34a) szemlélteti (l. Nemesi 2009: 151–173). A (34b) a szerelem (fizikai) egység fogalmi metafora (l. Kövecses 2005 [2002]: 195) megnyilvánulása Thurzó Györgynél:

- (34) a. Egészségem, Istennek hála, magamnak jó vagyon, ugy is vagyon, hogy
kerestem az pozsoni leányokban szebbet náladnál, de én sem
Pozsonban, sem másutt szebbet nem találhattam, mint te énnekem
vagy. Azért az mig élek veled elégszem meg, holtomig is sem szebbet,
sem jobbat nem kívánok. (1593, ThurGy. 1: 20)
- b. Ajánlván magamat, szivemet és mindenemet, mint én édes ódalambúl
kivett csontbúl való egyetlen egy testemnek és egy véremnek.
(1592, ThurGy. 1: 16)

Tág értelemben a sűrűn ismételt kedveskedő, becéző, metaforikus megszólítások is bókknak tekinthetők (l. pl. Bethlen Miklós „görliczézését”) – ebből pedig, mint a 3.1.-ben láttuk, a feleségek is kiveszik a részüket. Mindazonáltal a bók inkább csak a házasságkötést megelőző udvarlás időszakának rituális velejárója, azt követően elveszíti ebbéli státusát a régi levelekben (vö. a 4.3. fejezettel).

4. Nem rituális kapcsolati elemek

A szerelmespárok levelezésében feltűnnek olyan, egymáshoz való viszonyuk természetéről és alakulásáról árulkodó tartalmi jegyek, amelyek rituálisnak nem nevezhetők, mert nincs olyan elvárás, hogy meg kellene jelenniük, és nincsenek olyan nyelvi formulák sem, amelyekkel szorosan összefonódnának, mégis hozzátartoznak a romantikus kapcsolatokhoz és a kapcsolati kommunikációhoz. Négy ilyen azonosítottunk: a féltékenységet (4.1.), a neheztelést, sértődést, feddést (4.2.), a játékoságot, humort (4.3.) és az intím megjegyzéseket (4.4.). A következőkben ezeket részletezzük.

4.1. Féltékenység

Pázmány Péter Keresztényi imádságoskönyve, „melyben szép, ájtatos könyörgések, hálaadások és tanúságok foglaltnak”, a jámbor házásoknak szánt részben kitér arra, hogy a felek igyekezzenek „minden visszavonyás, gyanúság, háborgás és egyenetlenség nélkül” megtartani és „öregbíteni” az egymás iránti tiszta és keresztényi szeretetüket (1631 [1606],²⁰ Pázm. 135). Kempis-fordításában is szerepel az a gondolat, hogy a jó és békességszerető ember senkire sem gyanakszik, mindent jóra magyaráz, míg az, akinek „nincs helyén szűve és felháborodott, különb-különb gyanúságoktól hordoztatik; maga sem nyugszik, mást sem hágy nyugodni” (1624, Pázm. 491). Leveleik alapján a házastársak többségének ilyen értelemben „helyén van a szíve”. Adódhatnak azonban olyan körülmények, amelyek gyanúságot, nyugtalanságot, háborgást, sőt „visszavonást” szülnék.

Mint említettük, a boszorkánysággal, paráznsággal és étellel való emberöléssel is vádolt szendrői Kis Panna, Cseresnyés(i) Márton özvegye kényszerű őrzete alatt leveleket írt szerelmének, Geltovics János tisztartónak. Három levelet vádlói elfogtak, és terhelő bizonyítékként bemásolták a periratba. Geltovics házasember volt, amikor Kis Pannába beleszeretett, de betegeskedő felesége valószínűleg a per idején (1675) már nem élt – legalábbis erre lehet következtetni az alábbi sorokból. Az egyébként nemesi származású, jó rokoni kapcsolatokkal rendelkező, a Bibliában jártas Kis Panna a tanúvallomások szerint éveken át több más férfit folytatott hosszabb-rövidebb szerelmi viszonyt. Talán ezért (is) nevezi magát *rossz cicá*-nak első levelének elején. Megjelenik azonban Geltovics körül egy ismeretlen nő, akit keresetlen szavakkal illet, sőt közvetve fenyeget, miközben Geltovicsot dorgálja azért, mert egyáltalán szóba áll vele, és mintha nem akarna könnyen lemondani a tisztartóságról:

- (35) Tudd-é Szívem, hogy néked azt hited tartotta, hogy soha ezt az gyalázatos tisztartóságot soha tovább nem viseled, ha szintén így nem járunk vala is. Mégis avval az nyilvánvaló kurvával azt futtatod, hogy el ne vegyék tőled, talán az boszorkány kurva mégis tisztartóné akarna lenni? Van-e eszed s hited? Bizony látom, hogy ugyan kétségben estél, hogy az nélkül el nem élhetsz. Ne is mesterkedjék az fattyavetett, téged s engem meggyalázó kurvaasszony, mert ha én innen kimegyek, soha, esküszöm az élő Istenre, hogy ha csak mindenemmel szerét tehetem, soha énelőttem sokat nem jár ám. Oh, hol az lelked, hogy az vér is meg nem hal benned, ha meglátod az minket meggyalázó nyilvánvaló kurvát. Mit discurrálsz az ebhitűvel? Van-e hiti, nem gyaláza meg, holott megesküdtél előtted? (Bodnár 2016: 27)

Kis Panna felindultságában tehát olyasmivel vádolja feltételezett vetélytársát, amivel őt magát vádolják. A levelekben *Szívem*-nek és *Cicá*-nak szólított Geltovicsot egyrészt biztosítja afelől, hogy hiába kérik tőle többen, nem fog terhelő vallomást tenni rá, másrészt arról győzködi, hogy ne ragaszkodjon a tisztéhez és javaihoz, úgyszólván boldogulnak majd, ha sikerül kijutniuk. (Nem világos, hogy Geltovicsot is fogva tartják-e, vagy szabadon járhat: „P.S. Tudod Cica, hogy gondot viselnek

²⁰ Különböző kiadásairól és a szövegváltozatokról lásd Sz. Bajáki-Bogár (2013) és Bogár (2016).

énreám, s ha én kimegyek, te is kimegy innen, ne búsulj semmit.”) A befolyásolás explicit eszközeivel és metaforával is él („De ha az én szómat meg nem fogadod, bizony megtanítalak én, hogy kell virágos kertet ekével rontani. Tudod, vajh ki megindult az én vérem, most meglásd, mit csinállok, ha kimegyek.”), miközben az egymás iránti hűség erényét hangsúlyozza („Szent Pál szavain végzem el írásomat, Szívem: Megáldja az Úristen azokat, valakik az hitet s az igaz szeretetet egymáshoz megtartják igazán. Ámen.”).

Az 1654-ben született Petrőczy István kuruc hadvezér felesége, Révay Erzsébet bárónő bujdosó férje kérdéséből („Édes Lölkem, Te ha élsz-é, nem tudom, [...] kérlek, tudósíts, ha élsz-é és állapotod mint vagyon”) gyanakvó következtetést von le (1691. január):

- (36) Mi is, Istennek hála, élünk, de talán Édes Szívem csak azért tudakozza kegyelmed, hogy más Feleséghez veszen, kit én meg nem engedem, mert még Isten engedelmeiből kegyelmeddel akarnék kegyelmes Uruk eő Főlsége szárnyai alatt lakni, kit adgya Isten szerencsésen édes Szívem.
(PetRév. 2, 3)

Pár évvel később (1694) Petrőczy olvas ki célzást hitvese leveléből:

- (37) Hogy penig leveledben velem való hitemre emlékeztetsz talán édes Ersikém hozzád való igaz tökéletes hűségemről és szeretetemről kételkedel.
(PetRév. 38)

Mindeközben megfordul az is a fejében, hogy „sok fegyverkezés között forgó lévén, magad is reméltelen lévén meghtérésemben, valahol elcseppenvén jószágod meghmaradásával hamarabb mehetsz férjhez”, és csak annyit kér asszonyától, hogy „rossz emberhez” ne menjen (PetRév. 9).²¹ Mint az sejtethő, e felvetés nem marad válasz nélkül: „Férhez való menésemnek előhozását is kegyelmed leveléből szívem fájdalma nélkül nem olvashattam, mert ha [...] messze vagyok is személyem szerént kegyelmedtül, [...] igaz házosságbéli szeretetemmel és hűségemmel ighen közel”. Továbbra is attól tart inkább, hogy a férje keresi az új házasság lehetőségét, de az igyekszik megnyugtani őt: „Eörömet látnám ugyan Édes Felességem azt az Papot, az ki el akarna választani bennünket, meghterteném propositióját, de bizony futva szaladna” (PetRév. 13–14). Majdnem két évtized telik el, mire Petrőczy hazatérhet a Havasalföldről. 1705-ben leányuk születik, ám kiderül, hogy Révay Erzsébet féltékenysége nem volt alaptalan: felbukkan egy férjes asszony a gyermekeivel, követve Petrőczyt a bujdosásból, ami érthetően mély elkeseredést és heves indulatot vált ki feleségéből. Levélben arra kéri rokonát, Radvánszky Jánost, II. Rákóczi Ferenc tanácsosát, „hasson oda, hogy a fejedelmi udvar fogja el kémként az asszonyt, és szedje ki belőle: »miért jött [...], felesége-e uramnak vagy kurvája? Vannak uramtul gyermekei?«” (Fukári 2008: 46). Hitéből merítve vigaszt, végül kitarat Petrőczy mellett annak 1712-ben bekövetkezett haláláig. Három év özvegy-ség után megy újra férjhez. Kései gyermekük, „Örsécske” (Petrőczy nevezi így) megéli a felnőttkort.

²¹ A törökkel hadakozó Telegdy Pál is arra kéri feleségét, halála esetén „jámborhoz” menjen, és az „apró emberekre” (a gyerekeikre) gondja legyen (1594, KVN. 51), hiába írja neki Várday Kata, hogy ne ijesztgesse leveleiben „az testamentom titelet” (KVN. 50).

A féltékenység másfajta, implicit megnyilvánulásával találkozunk Barkóczy Krisztina 1698. szeptember 29-én kelt levelének utóiratában:

- (38) Értem, Édes Szívem, Kegyelmed levelébül, hogy micsoda szállása vagyon, s dámák is bővön vannak. Én pedig azt bánom, hogy az cavallérok igen ere járnak, s néha udvaroskodnak is. (Bisztrai 1938; Bark. 19)

Retorikai szemmel ez a színlelésnek (*simulatio*) és az emfázis (*emphazisz*) gondolatalkoztatának kombinációja (lásd már Quintilianusnál), a pragmatika nyelvén pedig nemkonvencionális²² implikátúra: finom célzás arra, hogy ha a férj (Károlyi Sándor) különösen élvezné az ottani hölgyek társaságát, neje is könnyen találhat maga körül udvarlókat. Abból, hogy Barkóczy Krisztina nem sokkal később, október 11-én visszatér a témára, érezhetjük: nem hagyta nyugodni a férje társaságában forgolódo dámák gondolata:

- (39) Akartam Kegyelmedet, Édesem, levelemmel látogatnom s magamot emlékezetiben jutatnom, hogy valamiképen az fris dámákat szemlélvén, el ne felekezék. (Bark. 21)

Beleérthetünk ebbe házastársi évdődést, némi iróniát, sőt talán neheztelést is, az explicit és implicit jelentéstartalom összjátéka mindazonáltal kedélyes és szellemes nyelvi köntösbe burkolja a féltékenységet. Hasonló praktikával vág vissza Veér Judit is férje, Teleki Mihály megjegyzésére (1661):

- (40) a. Édes Feleségem, ne betegeskedjél, mert sok szép német asszony van, félttem magamat. (Tel. 2: 162)
 b. Írja Kegyelmed, édes Uram, hogy jól megismerkedett az szép német asszonyokkal; de hadd járjon, édes Uram, elmegyen az fecske s megmarad az veréb. Ím itt sem mind vén emberek vannak, más sem oly megúnt, az mint Kegyelmed gondolja. (Tel. 2: 164; Teleki évdődő válasza: Tel. 2: 177–178.)

Barkóczy Krisztina „udvaroskodó cavallérjai” és a „nem oly megúnt” Veér Judittal egy helyen tartózkodó „nem vén emberek” (a retorika nyelvén: két emfatikus litész) a „fris dámák” és a „sok szép német asszony” ellenpárjai.

Teleki első feleségének, Pekri Zsófiának is lehetett némi oka a féltékenységre – méghozzá éppen Veér Judit miatt, aki egyébként rokona volt, tudniillik „mikor még Teleki Mihály is nőtlen volt és Veér Judit is hajadon, történtek lépések arra, hogy egymáséi legyenek” (Homonnai 1914: 5), majd, amikor fiatalon megözvegyült, Teleki mintha nem akarta volna siettetni újbóli kiházását, míg neje annál inkább. Az erre való utalás és az utóiratba foglalt válasz a (41a) és (41b):

²² A pragmatikaelméletben gyakran színonimaként kezelik a *nemkonvencionális* és a *társalgási* implikátúra terminusokat (l. pl. Levinson 2000; Birner 2013; Zufferey–Moeschler–Reboul 2019; Clark 2022), holott Grice (1975: 45) azt írja, a társalgási implikátúrák a nemkonvencionális implikátúrák egyik alosztályát képezik. Hogy milyen más alosztályai lehetnek még, azt azonban nem fejt ki, ezért csúsztatott egybe a két kategória (vö. Haugh 2015: 60–62). A levél nem „társalgás”, így akár Barkóczy Krisztina főnti implikátúrája is illusztrálhatná a nemkonvencionális, de nem társalgási implikátúrákat – bár Grice példái között is akadnak nem társalgási megnyilatkozások.

- (41) a. Toldiné asszonyomnak, az édesemnek, mondd szolgálatomat; hírem nélkül férjhez ne menjen, mert kérik most túlem, én akarom eladni ő kegyelmét. (Tel. 1: 472)
- b. Toldiné asszonyomnak írja Kegyelmed, hogy férjhez ne menjen. Ki tudja, édes Uram? nem adhatjuk Kegyelmednek mindenkor hírré, mert igen messze vagyon Kegyelmed s addig a jó szerencse el talál menni, hát mi igen nagy kárt vallanánk benne. Ezt azért csak magamtúl írom. (Tel. 1: 488)

1660. január elején járunk ekkor. Egy hónappal később Pekri Zsófia váratlanul meghal, a két özvegy, Toldiné (Veér Judit) és Teleki pedig a gyászév leteltével összeházasodnak (Tel. 2: 31, l. Homonnai (1914: 4)). 1660 novemberében már azt írja Teleki (még) Toldinének: „Én, míg élek, Édesem, tied leszek, azért rúlam ne feledkezzél és hozzám való szeretetedet holtig fen tartsad” (Tel. 1: 572).

A férj, Erdődy György féltékenykedése sejlik fel Rákóczi Erzsébet leveleiből, aki legalább két alkalommal, hosszabb ideig „megvonta magát” tőle (először 1684–85-ben, majd 1695–96-ban), olyannyira, hogy Erdődy kancellári és egyházi közbenjárásért is folyamodott (RákE. 12–18). A Rákóczi-család katolikus ágához tartozó Erzsébet és a kezdetben Thököly pártján lévő, később azonban a Habsburgok oldalára áttért Erdődy hatalmas birtokok fölött rendelkeztek, és amikor távol kerültek egymástól, a vadászatok és a társaságot is kedvelő Erzsébet igyekezet határozott kézzel intézni a gazdasági ügyeket. Férjének írt leveleiben többször igen vehemens szóáradattal reagál a róla szóló híresztelésre. Figyeljük meg, hogy a (42a) és a (42c) a többes szám első személlyel kettejükre vonatkoztatja a szóbeszédet a személyes arculatfenyegetettség mérséklésének és a házastársi kollektív arculat²³ erősítésének szándékával:

- (42) a. [...] kurva az anyja, eleget szóltak már kettőnkűl, ugyan nem tehettek kárt, s bészartuk már alkalmasint hamisan szólott szájakat. (1677, RákE. 43)
- b. Engem esmeg ártatlanul (mely meg is bizonyosodik), újabb gyalázatos kereszt ért, melynek kegyelmed, ha eleit nem vészi, én általam kegyelmednek is kisebbségére ne következék, adja Isten, úgy látom rossz emberek dolga, mely miatt kisebbségünket és köztünk való újabb ízetlenségeket keresnek, lássa kegyelmed, böcsöletemnek fogja pártját, s vegye eleit, ne talántán újabb tűz következik, ártatlanul újabb fogásokkal ellenem élvén, kit abban nem hagyok. (1685, RákE. 68)
- c. Ki lehet az az rossz ember, esmeg aki újabb pletykákat kezd felöllünk, tisztességgel mondván kurva vót az anyja, s bár magát nézze az olyan, eddig is hazudtak, s hazudnak is, s legkeservesb, hogy ok nélkül így mocskolnak bennünket nyelvekkel, elég példám van már, némelyek akik minket gyaláztak, magok úsztak torkig benne [...] Isten verje meg az átkozottakat, hogy soha nincs nyugtunk miattok, talám azt bánják, hogy nekünk mindenütt van kevés-kevés, s módunk lakásban, s az olyan rossz csempesz embernek nincs [...] nem az ő eb anyjátúl maradt az

²³ A kollektív arculat egy csoport/közösség pozitív értékeket tükröző nyilvános külső képe. Eddig főleg a nemzeti-kulturális identitással kapcsolatban merült fel (Nwoye 1992; Kádár-Haugh-Chang 2013; Zhu-Bresnahan 2018; Labben 2022).

kiből most nyugodalmasan élünk, s azt az eb fia, vagy leánya irígyli. Isten magát az olyat szégyenítse meg az átkozottat, legyen világ csúfja [...] az olyan rossz ember nem tudom mit nyújtózik olykor, s kedvén élvén világát, más embert gyaláz, s az által mint az disznó a sárban hever, s magát elmocskolja, nem gyaláz minket az olyan pletykával, hanem maga magát, ha azért valaki ebben csak emlékezetet is tészzen, kegyelmed az olyat köszöntse nevemmel, s mondja néki: kurva vót őkegyelmének az anyja, s hazud mint az ördög, s vigyázzon magára, s mutassa meg néki ez levelemet, s ha élek, szemébe is mondom.

(1690, RákE. 81–82)

Nem tudni, lehetett-e valódi oka Erdődynek a féltékenységre, avagy őszinte felindulásból és mély igazságérzettel vethette papírra Rákóczi Erzsébet ezeket a heves sorokat. Mindenesetre Esterházy Pált a neki küldött leveleiben (1673–74) *Edes Groff Uram*-nak szólítja, egy helyütt metaforikus nyelven bocsánatát kérve, amiért féltik, és nem engedték el egy semptei multságba, ahol feltehetően találkozhattak volna. Mi több, alázatos négy szemközti kérést szeretne hozzá intézni, amit nem mer „pennára bízni”, de nem tudja, hol mondhatná el neki bizalmasan, az Istenre kérve, hogy ezt a levelét ne mutassa senkinek, sőt égesse el, a választ pedig úgy intézze, hogy ne akadjon más kezébe (Uhl 1994: 54–55). Boldogtalan házasságát egy Zrínyi ihlette versben is elpanaszolja, amelyet mellékel a költészettel is foglalkozó Esterházyinak (Kovács 1992). Két évtized múltán, 1695-ben Kollonich Lipót esztergomi érsek számonkérő levelére válaszolva „élete veszedelmé”-nek és „lelke kárhoztájá”-nak nevezi férjét, akivel, úgymond, tovább laknia nem lehet, élete hátralevő részét ugyanis „Istenessen és nyugodalmasson” szeretné eltölteni. Gyermektelen lévén még a kolostorba záratást is vállalná („Engem bizony ez utánis ha csak erővel öszecsuknak is vele, szabadságomat keresem” – írja egy dátum nélküli levélben Esterházyinak; I. Uhl (1994: 75)), míg végül rendezik a kapcsolatukat (RákE. 16–18). Erdődy azonban, az országbíróvá való kinevezésig ívelő politikai pályáját egyengetve, ezután is az udvar közelében él, ahol a Rákóczi név – különösen a szabadságharc alatt – nem cseng jól, így feleségét Horvátországba irányítja, és haláláig ott is tartja, hiába „udvarol” Erzsébet leveleivel a nagy hatalmú Esterházyinak, „grátiájában bizván”, oltalmat és pártfogást keresve „ily ügyefogyott állapotában”.

A hat idézett nő eltérő élethelyzetét, érzéseit, habitusát és alapstílusát egyaránt tükrözik a bemutatott szövegrészletek. Kis Panna egy konkrét személyt azonosít riválisaként: heves indulatát, amely részben valószínűleg alkati, Geltovicstól való elszakítottasága, elzártasága csak fokozza. Révay Erzsébet gyanúja kevésbé határozott; nem tud semmi bizonyosat, de tart attól, hogy a hosszú száműzetés meggyengíti férje iránta való hűségét. (Utóbb, amikor megjelenik a másik asszony, ő is szabad folyást enged haragjának.) Barkóczy Krisztina, Pekri Zsófia és Veér Judit – mint a szerelemben egyenrangú felek – afféle elmés ríposztként és megelőző praktikaként folyamodnak implikaturákhoz a levelekben. Pekri Zsófiánál ez inkább gyenge implikatura: kb. 'ne késleltesse Teleki személyes okból (talán vonzalomból?) Toldiné férjhezmenetelét'.²⁴ Végül pedig a kifejezetten temperamentumos Rákóczi Erzsébet

²⁴ E példák alapján nem tartjuk valószínűnek, hogy a nemkonvencionális implikaturák hajdani és mai használata lényegesen eltérne, ellentétben Marcel Bax (2002) elgondolásával az interakciós rítusokban gyökerező közvetettség viszonylag kései elterjedéséről.

nem féltékenységében, hanem önmaga (arculata) védelmében ragadhatja magát egyszer-mászor szitkokra (legalábbis a férjével levelezve, mert Esterházyhoz mindig a legalázatosabb hangnemben fordul). Egy szitokszó bekerülése a (női) magánlevelekbe arra utal, hogy a beszélt nyelvben ugyancsak előfordult, mint ma is.

4.2. Neheztelés, sértődés, feddés

Rákóczi Erzsébet házasságának története, mint az a föntiekből is érzékelhető, bővelkedik sérelmekben és konfliktusokban. Nemcsak az őt ért vádak miatt, hanem azért is, mert úgy érzi, a férje nem támogatja eléggé, nem gondoskodik kellőképpen róla, rendszeresen szóvá teszi neki azt, ami bántja. Egy példa erre 1684 augusztusából:

- (43) Csudállom s nem kevésbé, hogy semmi tudósítást nem vehetem kegyelmednek, holott minden héten kétszer is meglehetne, kegyelmedet azért kérem előbbeni szokási szerént ne felejtkezzék el rólam, tudósítson egészségéről, úgy Budának bizonyos mi karban való létéről, én is mitévő legyek tovább, ha (kitől Isten óvjon) mi zene-bona lenne, hová legyek, hol s mi formán, miből éljek el, kegyelmednek legkisebb gondja mind eddig is nem volt reám. Isten csudálatosképpen, hogy megtartott, s eltartott, elköltségtelenedtem, jószágim mind el vannak foglalva, ez oly pusztá, hogy lehetetlen jó módjával élélhessek belőle, [...] kegyelmed is az sok hiában való költségnek békét hagyjon, s az sok kölcsönzésnek, azonkívül is sok interestei vannak, most újonnan megszaportott s még szaporítani kívánja, még az interestek fizetésére is nem lesz elég ezen jószág, mindezekről, úgy mind jövődőről, méltó volna kegyelmednek gondolkodni. [...] Ha azért kegyelmed nem akarja mind eddig is gondomat viselnem, kintelenítetem magam magamra vigyáznom etc., amint lehet, Isten s üdő engedi, mely kegyelmednek sem lehet ellenére. (RákE. 59)

Utólag mentegetőzve hozzáfűzi: „ugyan utólbí levelemben *keménykén* is írtam kegyelmednek, de igazán búsulásomban helyemet nem is találhattam” (RákE. 60; a metapragmatikai-stilisztikai kulcsszó kiemelése tőlünk). Az érzelmi állapotot kifejező, neheztelő „(nem kevésbé) csudállom, hogy...” miatt még nem kellene szabadkozni, a férfiasan nyílt, túlzást is alkalmazó feddés („kegyelmednek legkisebb gondja mind eddig is nem volt reám”, az egyre szaporodó „interestek fizetésére is nem lesz elég ezen jószág”) és a hol explicit („kegyelmed is az sok hiában való költségnek békét hagyjon”), hol implicit direktívák („méltó volna kegyelmednek gondolkodni”) viszont valóban szokatlanul „keménykék” egy feleségtől (vö. *Mohay 2015*: 179, 185).

Tegyük mindjárt hozzá, hogy a tárgyalt korszakban inkább a férfiak szokása a másik fél korholása, ha nem olyan gyakran érkezik válasz, mint szeretnék, és annak kilátásba helyezése, hogy akkor ők sem fognak írni. Telegdy Pál rendszeresen felrója Várday Katának, hogy még csak egy „cédulát” sem küld neki (vagy ha igen, „dísztelen” a levél), ahogy az asszony második férje, Nyáry Pál is. *Mohay (2015: 178–179, 183–185)* ezt zsarolásnak nevezi – mi inkább a kölcsönösség elvére alapozó érzelmi nyomásgyakorlásnak, a befolyásolás eszközének (vö. *Cialdini 1999 [1993]*: 40–80), abban egyetértve vele, hogy a domináns fél hatalmi

megnyilvánulásáról van szó egy aszimmetrikus kapcsolati normarendszer által meghatározott társadalmi érintkezési gyakorlatban, amely a nők/asszonyok számára nem engedélyezi ugyanezt. Bethlen Gábortól szintén van példa rá, de nála is a teljes levélszöveg kontextusában érdemes megítélni az itt kiragadott részletet:

- (44) a. Panaßom rejad rokon²⁵ nagy uagion. Mert nem ollian díßtelen leuelet erdemlek en tüled az mjnemüt kültel nekem hogj Elej sem uolt, küüül sem uolt semmi irua rajta hogj kinek adassik [...] De maßer ßebet írj [...] Mert enis ollian ualaßt teßek, ha ugj írß ezutanis.
(Telegdy Pál, 1593, KVN. 33)
- b. Ha irlnal nekem en is irlnik neked jó rokon, de ha te rest uagj, enis az lehetek.
(Telegdy Pál, 1593, KVN. 45)
- c. Öt hete vagyon, hogy semmit nem irtál édes Katám, ki bizony nagy nehézségemre vagyon. Ha nem irsz, én sem irok ezután.
(Nyáry Pál, 1601, Benda 1975: 24)
- d. Nem kevés panaszom vagyon reád, édes asszonkám, hogy nekem ily ritkán iratsz magad felöl. [...] Vincen voltál, mégis nekem semmit nem irattál, én pedig ez óráig minden héten legalább két levelet, de bizony némely héten négyet is irtam és küldtem. Mind is hat leveledet ha vöttem tóled elválásomtól fogva; azért én is ezután oly ritkán fogok írni; ugyan haragszom azért mostan, hogy nem küldtél levelet ettől az postától.
(Bethlen Gábor, 1621, BethKár. 213)

Két énvédő-hárító válasza két határozott jellemű asszonytól az elmaradó levelek miatti panaszkodásra:

- (45) a. [...] de azt nem czodalom hoğ .k. il'l'en keuel'en ir énekem mert .k. mas országba uagon de hoza meg jsten .k. bekeuel eş eghessegel hizem hog .k. az en szolgálatom lezen kel'emetes hoğ nem mint az kótel leuel kit .k. en túlem kiuanna (Kanizsai Orsolya, 1541, KLev. 592–593; SzO. 5–6)
- b. Hogy pedig azon panaszkodik kegyelmed édesem, hogy én kegyelmedről megfeledeztem volna, és kegyelmednek semmit sem írnék; ezt kegyelmed ne nekem, hanem a levélhordóknak késedelmes voltoknak tulajdonítsa, mert mindenkor, valamikor innet felmentek, s az alkalmatosság hozta, kegyelmednek írtam, de ha késedelmesek voltak a felmenésben, azt nekik tulajdoníthatjuk. Kegyelmed énnám édesem nincs elfelejtve, hanem kegyelmedet szüntelen elmémben viselem.
(Lorántffy Zsuzsanna, 1620, Szilágyi 1875 [2/8: 947]; MSzL. 33–34)

Más sérelmek is akadnak. Kanizsai Orsolyának az esik rosszul, hogy a férje nem hisz neki, ezért „kémet tart rajta”, aki ráadásul félretájékoztatta egészségi állapotáról. A házastársi bizalom sérül ezzel:

- (46) [...] hol azt írta .k. hoğ midőn en túlem el ment .k. az uta minden eiel hideg lóit uolna eş meg írta uona .k. ed bizoñ nem ío keme uolt .k. meg boczasa .k.

²⁵ Alighanem a neheztelést érzékeltetve marad el a *rokon* előtt a Telegdytól megszokott *ides* jelző. A következő példában sem ez, hanem a *jó rokon* szerepel, amely gyengébb érzelmi tölteténél fogva távolító funkciójú.

touaba hol .k. az en leuelemnek nem hizen űőn haza .k. hizem meg la'fa .k. ha bekeuel uağok az uağ nem ha isten ezen eghessegbe tart kit ağon, Isten .k. is meden űo eghesseget eș nem uarnam -k. hog .k. kemet tart ra'itam ed meg tudna az .k. kemet kiczoda hamar talalnom eș mi kepen irta .k. hog mi kor jsten meg hoza .k. tōbet szol'un'k rula bator tōbet szou'k ualame'it .k. akar csak jsten hoza meg .k. [...]

(1541, KLev. 615–616; SzO. 6)

Az idézet vége és az alábbi részlet Nádasdy Tamás három évvel későbbi keltezésű leveléből arra vall, hogy nagyobb súrlódások nemigen fordultak elő közöttük, házasságuk harmonikus volt:

- (47) Azhol az haragrúl írsz, ne adja Isten, hogy én tereád haragudjam, mert mielt az lenne, ottan tudnám, hogy mindketten megbolondultunk, kitűl őtalmazzon az űristen. (1544, SzO. 13)

Thurzó György is megfeddi olykor-olykor feleségét, Czobor Erzsébetet, de siet eloszlalni annak gondolatát, hogy neheztelne rá, mert, mint fogalmilag levezeti, aki tiszta szívből szereti a másik embert, az nem haragudhat rá (l. ismét tőle a 3.6.-ban említett a szerelem (fizikai) egység fogalmi metaforát):

- (48) Irod azt is, én édes egyetlen egy lölköm, hogy én tereád neheztelnék, hogy asszonyomat anyámat meglátogattad. Ne adgya az én Istenem, hogy én te reád haragudnám, ugy nem másra, hanem magamra kellenék haragudnom, mint hogy egyek vagyunk. Csak azt bánom, hogy senki otthon nem lévén, ill mód nélkül mentek el szolgálím veled, ő reájok azért méltán neheztelhetek, de te reád, én édes egyetlen egy lölköm, ne adgya az Ur Isten, hogy nehezteljek; mert nem szereti azt az ember, hanem gyűlöli, az kit haragjával illet. Én kedig, minthogy te tudod Isten, hogy tiszta szívből szeretlek, hogy lehetne az, hogy reád, mint én édes szívemre és lölkömre haragudnám? azért, édes szívem, hogy ez gondolatot kivesd szivedbűl, igen kérlek, ha engem szeretsz. (1599, ThurGy. 276–277)

Gergely Sámuel (Tel. 2: IV) lobbanékony, hirtelen természetű embernek írja le a szorgalmasan levelező Teleki Mihályt. Ezt támasztja alá az alábbi részlet. Feltűnő, hogy a levél elején elmarad a tőle megszokott *Édes kedves/szerelmes Feleségem!* megszólítás, jelezvén, hogy Teleki haragszik. Csak annyit ír: *Adjon Isten sok jókat*, és rögtön belekezd a dorgálásba:

- (49) Két leveledet vettem. Tudod azt, a szolgálamban sem szeretem, mikor az én parancsolatomat ne fogadja, ha szintén jót cselekednék is. Neked is megmondottam vala, ha szintén jó hírt hallotok is, de míg én utánnatok nem küldök, vissza ne térjete. Feleség, vagy ti viseljete gondot én reám, én szótokat fogadom, de egyébaránt hidd el, jól nem leszen a dolog. Immár visszaküldötted a szekereket, mint indítják újolag el nálad nélkül? Isten úgy segéljen, nem tudom, mint vagyok búsultamban. Nem is írsz a szekerek felől semmit is. [...] Én vétkes bizony nem vagyok, ha szómat nem fogadtok, én reám ne vessetek. (1661, Tel. 2: 99–100)

A példátlanul hűvös, távolító *Feleség* megszólítás rosszul eshetett a címzettnek, Veér Juditnak, még úgy is, hogy a záró formula a régi *Tied édesem, mig él*. A válaszból kiderül, hogy férje „nagy haragja”, amely szerinte „igen méltatlan”, milyen érzést váltott ki belőle:

- (50) Édes Uram, nem kicsiny búsulással olvastam Kegyelmednek nagy haraggal 3. Julii írt levelét. [...] Hiszen megírtam volt Kegyelmednek Czegéből, mind Péterházáról minden voltaképpen, miért tértünk vissza. [...] Édes Uram, Kegyelmed én reám igen méltatlan haragszik. Írja Kegyelmed, hogy az szolgájában sem szereti Kegyelmed azt, ha nem úgy cselekszik, az mint Kegyelmed parancsolja. Bizony tehetségem szerént az Kegyelmed parancsolatja ellen soha nem jártam, s nem is járok soha is. Hiszen ha szinte én az szekerek felől nem írtam is, ha valami nyavalyája lett volna, írtam volna, mert elhiggye Kegyelmed, hogy megírom, ha mi nyavalyánk leszen, de az Kegyelmed levelét igen ritkán látom. Kegyelmed, édes uram, tudósítson, ha megadták-e leveletem, vagy nem? [...] Bizony nem hogy vigasztalást vennénk az Kegyelmed leveléből, de még nagy búsulásom vagyon, hogy látom az Kegyelmed méltatlan nehézségét reám.
(1661, Tel. 2: 103–104)

A búslakodó feleség tehát mindenekelőtt vigasztalást vár Teleki leveleitől, amit rendszerint meg is kap, így indokolatlannak ítélte neheztelése annál nagyobb szomorúsággal tölti el.

Egy másik eset rávilágít arra, hogy a panasz súlyát hogyan enyhíti – mint afféle verbális simogatás (vö. *Fülei-Szántó*, 1994) – a gyöngéd megszólítás és a játékos hangütés, ami át is vezet bennünket a következő alfejezethez:

- (51) Kicsiny terhes asszonykám, panaszom van reád. Az én paraszt kardomat reád bízam vala; én azt tudtam, volt gondod reá, hát azt a lovásznál láttam ma. De talám azért nem jutott eszedben, gondolád, nem fiókad, hanem fátád leszen; az is enyém leszen, én fáradságomnak munkája, nem tied. De nem derekas vétek, nem válom el érette túled.
(1661, Tel. 2: 176)

Varga (2017: 362) is megfigyelte, hogy „a neheztelő attitűdöt jellemzően tréfás hangnemmél tompítják”.

4.3. Játékosság, humor

Nem meglepő, hogy a szeretetteljes, de komoly alaptónus mellett időnként megjelenik a játékos, néhol kifejezetten humoros hang a szerelmes levelekben, általában férfiai részéről vagy kezdeményezésére. Ezt is lehet az aszimmetrikus hatalmi viszony perspektívájából magyarázni, a dominancia megnyilvánulásának tekintve – nem illik az elvárt szelíd, aláztos, „nőies” viselkedéshez –, ugyanakkor lelki alkat és hangulat kérdése is. Telekinél egyrészt összefonódik az udvarlással és az intim megjegyzésekkel (l. a 4.4.-ben), másrészt búslakodásra hajlamos feleségét így próbálja jobb kedvre deríteni (a *légy vígan, élj vígan* visszatérő biztatás leveleiben):

- (52) Légy vígan, édes kis Juditom, ne törd magadat; én Kegyelmedé vagyok, Kegyelmed enyém; bizony igen szeretném Kegyelmed szeme közé nézni amúgy.
(1661, Tel. 2: 175)

A játékos kegyelmedezés mellett születendő gyermekét rendszeresen „kisasszonykázza” (Tel. 2: 130), még „üzenget” is neki (53a–b), Veér Judit pedig belemegy a játékba (53c):

- (53) a. Az kisasszonyka felől nem tudósítál édes szívem. Édes Feleségem, értésére add az kisasszonykának, úgy viselje magát, az anyját ne betegeskedtesse, mert bizony én ő kegyelmén nem adnám még az anyját, többre is kell még nekem az anyja; ne rugodozzék ő kegyelme, ha azt akarja, jól legyen. (1661, Tel. 2: 138)
- b. Kérek csak azon, az búsulásnak, gondolkodásnak hagyj békét, magadat ne gyötörd, mert megvénülsz idő előtt, én sem szeretlek osztáng. Az kisasszonykának értésére add, az anyjának hagyjon békét ő kegyelme, szépen bánjék vele, mert bizony az anyja még nekem sokra kell, nem adnám én még az anyját sok kisasszonyért. (1661, Tel. 2: 181)
- c. Az kisasszonyka felől mit írjon Kegyelmed, értem; ne féltse Kegyelmed oly szörnyen, talám jobb még az anyja, mindazáltal az anyja is azután élhetne jobban, ha Isten rajta nem könyörül. (1661, Tel. 2: 164)

Még inkább áthatja a jó kedély egy évszázaddal korábban Nádasdy Tamás és Kanizsai Orsolya levelezését, különösen Nádasdy nádorispánná választása után (1554, SzO. 74). Látszik ez az aláírás-formulákból is: az addigi *Az Te Nádasdyd-ból* hol *Az te vén Nádasdy Thamás házastársod* vagy *Az Te (vén) Nádrispánod*, hol pedig egyszer-egyszer *Az Te Apókád* (lásd ugyanott feleségének: *szerelmes Leányókám*), *Az Te agg Hadnagyod*, *Az Te fosos gerencséred*, *Az Te villámkovácsod*, *Az te herélt basád* lesz (ne feledjük a korkülönbséget). Kanizsai Orsolya ösztönös humorérzékét igazolja az alábbi idézet:

- (54) Továbbá én is küldtem Kdnek vagy hat dinnyét, de Kd megbocsássa, többet nem küldök, mert rászoknék Kd, és itt az cellába feledne Kd engemet; ide várom Kdet az javára... (1546, SzO. 15)

Nyáry Pál is váltogatja az aláírás-formulákat, mint Nádasdy, nála viszont az egyéni rítussá váló játék lényege, hogy mindig hasonló legyen, de soha ne egyforma (mintha lejegyezné magának, mikor mit írt, nehogy elfelejtse, és még egyszer ugyanazt írja): *Tied egyedől csak; Tiéd, édes Katám, csak magadé; Tied csak egyedől, édes Katám; Csak az én édes Várdai Katámé; Csak egyedől tied, édes lölköm; Csak egyedől az én szerelmes Várday Katámé; Csak tied egyedől édes Katám; Tied, édes Katám, ugy mint magáé; Tied édes Katám egyedől stb.* (Benda 1975; l. Sárosi (2014: 135)). Alkalmi, szituatív humorára példa az (55):

- (55) Kassára nehezen mehetsz, édes Katám, az sok vizek miatt, ne is indulj most, mert bizony igen gonosz az ut, senki Tokajbul sem mehet, oly nagy az Hernát és az Tarca vize. Igen bánom, édes lelköm, ha megfőrosztenének, illen szennyesen is szeretlek én, édes Katám. (1600, Benda 1975: 12)

Thurzó György különböző tréfás történetekkel szeretné megnevettetni feleségét, s hogy félre ne értse, a végére odaírja, mi volt vele a célja:

- (56) a. Az én bizodalmas uram szerelmes öcsém, Revai András uram ezen órában ide hozzám érkező, ajánlja tiszta szibűl való atyafiui

szolgálatját, és kér azon, hogy imágy Istent érette, hogy jühessen meg az hadbul nagy jó egészségben, és hogy adgyon az Ur Isten az után neki vagy egy szép leánt, vagy egy szép gazdag özvegy asszont. Azon kér, hogy ezért ispitálban is imádkoztasd az kuldosokat, mukájokat nem hadgya heában, ha Isten meghozza jó egészségben. [...] Ücsém uram Revai uram dolgát csak tréfában írtam... (1594, ThurGy. 1: 56)

- b. Trombitáss János irt tótul az felességének egy levelet, úgy irták, az mint szintén ő mondotta, igen szép tót szókkal íratta. Im oda küldtem, addig meg ne küldd az felességének, hanem olvastasd meg, mégis leszen, édes szivem, min nevetned. (1598, ThurGy. 1: 261)

A bujdosásra jutó Petrőczy István, Thököly Imre unokatestvére és hadvezére 1693-ban Pozserovácra (Pozsarevác) küldi alábbi, Teleki Mihály modorában tréfásan kegyelmedező sorait (57a), amelyre Révay Erzsébet szerényen, de a humorra fogékonyan válaszol (57b):

- (57) a. [...] kétséges nem vagyok benne, Isten hamar időn meghengedi érnem és tehozzád kívánt örömemhez sietvén az Noé zöld ághot vivő galambjával magam is tiszta szívvel megh udvarolnám édes Komámasszony Kegyelmedet. (PetRév. 19)
- b. És jóllehet nem vagyok érdemes, hogy kegyelmed Édes gyönyörűségem nékem udvarollyon, mindazonáltal komasszonyok kedvessen szokták látni koma uraimékat, kegyelmed is maghával elhitesse, olykor én nékem is bételnék az én örömem s világhi boldogsághom, ha azt Isten engedi érnem... (PetRév. 22)

Jellegét és irányultságát tekintve mindegyik példánkat a kapcsolatépítő/kapcsolaterősítő humorstílus körébe sorolhatjuk, a negatív (agresszív vagy önromboló) humorstílusok idegenek a szerelmes levelektől és levelezőktől (Martin 2007: 211; magyarul: Nemesi 2024: 278).

4.4. Intim megjegyzés

Szemérmes, a keresztény erkölcs talaján szilárdan álló, így „az illetlen és éktelen, buja gyönyörűségnek veszedelmes rútságát” (Pázm. 730) hittel valló korban járunk, amelyben ráadásul a levelek sorsa meglehetősen bizonytalan, könnyen illetéktelen kézbe kerülhetnek, nemegyszer mással íratják meg, ezért nagyon ritkán találunk érzéki vágyakozást kifejező vagy az intim együttlétre történő célzást bennük. Ám ami ritka, az mégiscsak előfordul – úgy explicit, mint implicit formában.

A mohácsi csata évében halálának lehetőségével is komolyan számot vető Batthyány Ferenc – hogy tréfásan-e, vagy teljes komolysággal, nem tudjuk – szókimondó ígéretet tesz feleségének:

- (58) [...] ha eelek ees týttessegemre ývekek haza ezt fogadom hogý otta eg gyermeket chýnalok (KLev. 131, 133)

További négy évtizedig tartó házasságukból azonban nem született gyermek, ellenben 1536. január 11-én Erdődy Simon zágrábi püspök a férj állítólagos bécsi kicsapongásairól informálja Batthyányt, bizonyoságként „Thurzó uram” szavaira hivatkozva:

- (59) [...] ferencz wram (ezth en pedeglen sem ýreghsegbewl sem bozzwsag[bol] nem ýrom) thewbzer wacharalth az warban az kýralne azz[oný] leanywal, Borbara azzannal, hogh sem mýnth warasban az wrak kezewth, az leannak ees neweth kýnek kedweerth oth wacharalth meg thanwltham voth, de wthnak gonoz vothaerth ký menth elmembewl. Immar vgýan meg zoktha vala, h[og]h mýndenkor kýlencz avagh týz oran ýewth ký az varból [...] býzonsagoth ees mondok, ew k. eczer Thwrzo wramath hýwta vala elýen zowal: Jo Thwrzo wram ýere velem býzon leany wýgassagal ýol thartlak, ha pedeg ez esthuee welem vothal vona, ýobban zeretted vona menthewl ýob lowadnal: Thwrzo wram halwan meg fede, mondwan, apro ember mýth mýwelz, lam meg sem hatthad el az regý lathorsagoth, bezzeg ýdeýe wona ýmmar jamborra lennewd, ez Thwrzo wram zawa, te k. ha ýsten Thwrzo wrammal zewmbe ýwthatthýa, ýobban meg erthý, merth ew ýobban meg emlekezýk rola, ez ferencz wrambol ýmmar semmýkeppen ýamborth nem thehethewnk. (KLev. 314)

Svetkovics Katalin fennmaradt leveleiben (1538–1575) nincs utalás férje esetleges hűtlenségére (Terbe 2010).

Telegdy Pál arra szeretné rábírti mátkáját, hogy – ha már „a jó napnak világánál” nem beszélhetnek úgy egymással, ahogy szeretné („mjnden Bemirem nekül”) – bátran írjon neki, ne legyen olyan szemérmes, senkinek sem fogja megmutatni a levelét, címezze őt „bátyjának” vagy „atyafiának”, ha másnak szégyelli (Sárosi 1985: 340–341):

- (60) De nem tudom mj az oka, hogy ilj kemjnj Bjuet mutathac hozam, mert ha az Bemiremetessiget ueted előmben, az igen keues menchig, mert mj kóbtünk immar meg kell annak alunnj, es lassan lassan batraban Bolhatunk egjmasnak, hogj nem mint ez előt [...] Kirlek azirt en ides atiamfia Berelmes matkam iry ennekem, bizonj senkinek nem mutatom, senkys nem latia egieb nalamnal... (1588, KVN. 18–19)

Esküvőjük napjának közeledtével újra előkerül a nappali „szégyenkedés” gondolata, amelyet az éj sötétjével (nászéjszaka) állít sejtelmes ellentétbe:

- (61) [...] nem meße uagion az az nap az kin eleget kel nekünk ketten napal Bigienkednünk, de az kit napan szigienkedóm, meg hid hogj, aßt yel [éj] az sótitel be fedem. (1588, KVN. 22)

Már házások 1589 augusztusában, amikor azt írja, nem mehet haza, mint előtte remélte, hogy együtt lehessenek és „hálhassanak”, mert „a vér úgy megáradt bennük”, hogy török főrab nélkül nem akarnak visszatérni (KVN. 25).

Thurzó György leveleiben rendszeres a (szép) csók ígérete – lehet egy vagy több, „ajándékba”, „tartozásképpen” vagy „büntetésül” adva:

- (62) a. Isten éltessen érette, én édes szivem, hogy rólam el nem feledkeztvén, ily gyakorlatossággal irsz egészségem felől; egyebet nem ígérhetek érette, hanem ha Isten egészségemet adgya, azon leszek, hogy haza menvén egy igen szép csókkal ajándékozhaszalak meg hozzám való jó szeretetedért. (1594, ThurGy. 1: 47)

- b. Az pecsétet megcsináltattam, édes szívem, azzal pecsétlettem meg ez leveletem, mellét én magam megviszek; fáradságomért, édes szívem, ha az Ur Isten jó egészségel haza viszen, egy szép csókval tartozol.
(1595, ThurGy. 1: 144)
- c. Adgya az Jézus Christus hogy egy, kettő, három, négy csokolással láthassuk egymást jó egészségben.
(1603, ThurGy. 2: 78)
- d. Én immár innét ugyan sokszor irtam, bár édes szívem, te se irtál volna többször, ill röstségedért bizony egy csókkal megbüntetlek, ha az Ur Isten egészségben haza viszen.
(1607, ThurGy. 2: 188)

Olykor ennél is tovább megy, hogy – úgymond – okot adjon feleségének egy kis nevetésre:

- (63) a. Irtam Posonban, böjt harmadik vasárnap után való pénteken, estve nagy késsén, mikor szintén ágyamra nyugodni akartam volna menni, irigylvén az több uraknak, az kiknek szerelmes házastársok itt vannak, ugy mint Nádazdiné, Pálffiné, Illésháziné, Thurzo Staniszlóné, és ezek kívül sok német asszonyok és özvegyek, ugy mint Czobor Pálné asszonyom, Balassa Andrásné asszonyom és egyebek; bizony édes lölköm, szerelmes szívem, atyámfia, akartam volna, akarnám is, ha te is itt lennél, vagy lehattél volna. De elhittem azt, hogy hamar való nap egymást jó egészségben meglátjuk, és az mit itt elmulattunk, azt is még helére hozzuk. Ez csufságomat kedig, édes szívem, kérek semire égyébre ne magyarázd, hanem hogy ez irásomal okot akartam adni egy kis nevetésre.
(1599, ThurGy. 1: 280–281)
- b. Az ágy-melegítőnél te magad édes szívem kedvesb volnál, de az Ur Isten megadgya azt is, hogy egymást jó egészségben látván, együtt is nyughatunk nagy jó egészségben, kit engedgyen szent nevének dicséreteért.
(1603, ThurGy. 2: 87)

A leghevesebb udvarló mégis Teleki Mihály, aki ugyan Pekri Zsófiával is szeretetteljes levelezést folytatott rövid házasságuk hónapjaiban, de azt követően a Veér Judit iránti szerelmének mielőbbi beteljesülését nyíltan²⁶ sürgeti 1661 január–februárjában, olyan lehetőséget is felvetve, amelyet az asszony kénytelen visszautasítani (64c):

- (64) a. Abban megnyugodjál bizony, hogy mentül hamarébb veled akarok egy ágyban lefekünnöm, és hogy a túled való szeretettül halál választ el.
(Tel. 2: 8)
- b. [...] az egyedül hálást bizony megúntam, örömet melléd tenném magamat melegségnek okáért is. Azért, édes szívem, ha módod volna benne, ne nehesztelnéd²⁷ valamelyik asszony házához ide felé jünöd,

²⁶ Az „együtt hálás” (Telegdy), „egy ágyban fekvés” (Teleki) metonimikus kifejezések eufemizmusát konvencionális használatuk gyengíti.

²⁷ Jellemző a korszakra a feltételes módnak ez a felszólító módot helyettesítő funkciója: úgy véljük, a kérés/javaslat és más utasító típusú beszédaktusok direktségét, kényszerítő erejét tompítják (Bácsi 2024a: 85–86), arcuallatfenyegető tartalmát enyhítik vele (lásd még pl. Paxy Anna kérését 1549-ből: „Osztán Kd hozna Pankónak valami subiczának [‘kis suba, mente’]

mintha csak látogatásnak okáért, megesküvén, fekünnénk egymás mellé. Ha pedig ezt nem akarod, [...] hozzád megyek és bizony tovább nem halasztom, hanem oda érkezvén, azon nap az nappal együtt veled lefekszem. Erről pedig mentest írj, melyikhez van kedved, hadd tudjam... (Tel. 2: 18–19)

- c. Kegyelmed én tőlem azt kívánlja, hojgy az asszonyok ő kegyelmek jószágában menjek. Én ugyan panaszkodhatnám az ellen az Kegyelmed akaratja ellen, mert maga is jól tudja Kegyelmed s jobban én nálamnál, hogy az énnem nem kicsiny kisebbségemre esnék. Miért kíván Kegyelmed olyan dolgot tőlem, az ki én hozzám illetlen volna? Azért énnem abban módodom nincsen, hogy menjek, hanem ehhez az pusztá házhoz jó szívvel várom Kegyelmedet. (Tel. 2: 21)

A személyközi információátadás négy oldala közül Telekinél a befolyásolás felé tolódik el a hangsúly: „bezzeg igazán nagy szeretetednek jelének tartanám” – írja a (64b) folytatásában –, ha leendő felesége odamenne „valamelyik asszony házához”, a nagyon vallásos Veér Judit azonban, ha küszöbön is áll a házasságuk, joggal félti a női becsületét, ami az énnem megjelenítés oldalára billenti válaszáat. A pestis miatti családi halálesetek, temetések és egyéb viszontagságok közepette, amelyek Telekit lekötik, március idusán már *Édes kedves Feleségem*, illetőleg *Édes Uram* leveleik megszólítása.

A következő hónapok a történelmi események sodrásában telnek, nagyrészt elszakítva egymástól, amit mindketten nehezen viselnek, de intenzív levelezéssel igyekeznek átvészelné. Visszatérő motívummá válik Telekinél az a kérdés, hogy felesége ő érette igyekezzen kedvét keresni anyósának, erősítsék a lelket egymásban a többi asszonnyal, valamint az „egy ágyban fekvés” iránti vágyakozás. Jellemző ennek intim tónusára az alábbi három részlet a pár egymást követő leveleiből (1661. augusztus 20. – szeptember 5.):

- (65) a. Kegyelmed levelét engedelmesen vettem, rúlam, jóakaró szolgáljáról, nem feledkezését Kegyelmednek, mint kedves Asszonyomnak, szerelmes Feleségemnek, ha egyébbütt nem, ágyban megszolgálom. [...] Neked, édes lelkem, szerelmes, kedves kis Jutkám, jó egészséget kívánok; bizony ha módját ejthetem, rövid nap Kegyelmed lábai közé akarok fekünni. [...] Lelkem édes Feleségem, semmit se búsulj, rövid nap ketten nyomjuk az ágyat. (Tel. 2: 158)
- b. Azt is értem, édes Uram, Kegyelmed igen álmódzik az ágygyal, de igen távol jár Kegyelmed az huszti ágytúl. Az én ágybeli szolgálám ki legyen, értem, de nem tartok olyan szolgát, az ki szómat nem fogadja, mert az ki én szolgálám, ott jár, az hol én mondom; hanem urat tartok olyat. (Tel. 2: 164)

---

való posztót, stannétot [‘kelme’] vagy mit”; MHL. 13; MSzL. 16). Hozzá kell tenni, hogy összetett mondatokban a *-nA/-nÁ* módjel a kötőmód grammatikai kifejezőeszköze is volt: „Továbbá könyörög az Kd szegény jobbágya, Miklós Pál énnem, hogy könyörögenék Kdnek az fiáért, Benedek deákért, hogy Kd lenne kegyelmes szegénynek” (SzO. 246; I. Bácsi (2022)).

- c. Írod, az ágytúl igen távuly estem. Bánom is bizony, de ha Isten életemet megtartja, nemsokára Kegyelmeddel együtt fogom ágy uramat nyomni az szokás szerint. Írod, olyan szolgát tartasz, ki ott jár, az hol te akarod. Lám édes szerelmes, egyetlen egy kedves Feleségem, én is szódat fogadom, mikor veled együtt vagyok, ha mondod, kívül fekszem, ha mondod, belül és hol te alul, hol én felyül, melyet bizony most is igen kívánnék. Minden bánatomat el is felejténém, ha veled, édes szívem, szemben lehetnék, kit, hiszem Istent, nemsokára megad, melyet adjon Isten szent fiaért. (Tel. 2: 178)

A szövegkörnyezet alapján úgy véljük, a kegyelmedezés Teleki részéről nem más, mint keretváltás-jelölés: amikor az erotikus udvarlás hangján szól, a *Kegyelmed* megszólítás humoros stílárius kontrasztot teremt, hasonlóan a 4.3.-ban látott játékos deiktikus kivetítésekhez. Van, amikor annyira elragadja a hév, hogy csak a levél végén jut eszébe ily módon megkülönböztetni a kétféle (játékosan erotikus és „alapértelmezett”) beszédmódot:

- (66) Édes kedves mantsám²⁸, gyönyörúséges szerelmes Juditom, kedvem szerint való kis Feleségem, nekem régi jóakaró asszonyom, most immár egyetlen egy hálótársam. [...] édes lelkem, szerelmes, édes hasú, meleg testű, szépen lépő, gyönyörű Feleségem [...] Nemsokára, édes lelkem, meglátogatlak és az kis szömőcsödöt bizony, ha Isten velem leszen, meghúzogatom, kivel, ha lehet, nem is késem, édes Juditom. [...] Adja Isten, édes lelkem, rövid nap lássalak jó egészségben; ketten nyomjuk az ágyat. Nem is leszen addig sem kedvem, sem nyugodalmom, sem melegem, édes szívem, míg amúgy nem fekszünk, kit engedjen Isten hamar nap és oltalmazzon minden szerencsétlenségtől. [dátum, aláírás:] Kegyelmed jóakaró háló társa, ágybeli szolgálja; tied édesem, míg él [új sorban:] Teleki Mihály mpr. (Tel. 2: 216–217, RML. 2: 310–313)

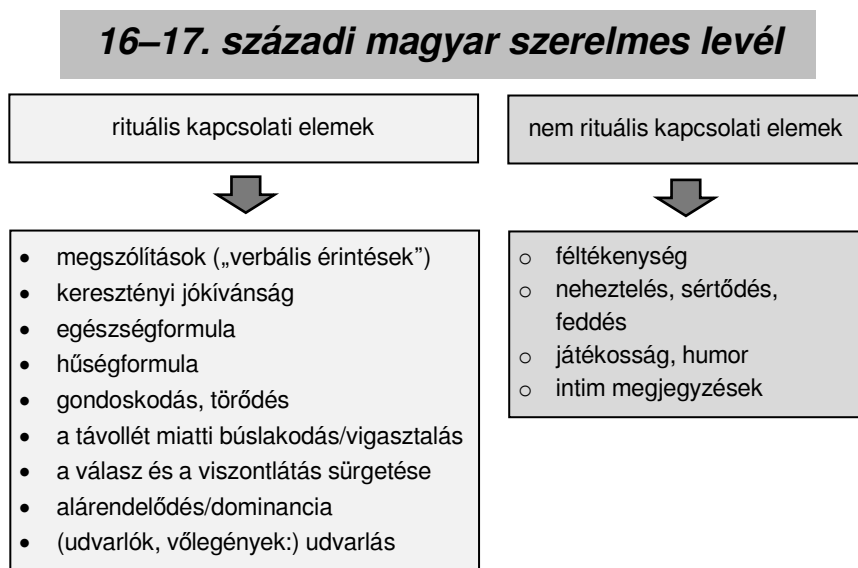
5. Összegzés

A 16–17. századi magyar nyelvű misszilisek egyik tematikus csoportját, a szerelmes leveleket vizsgáltuk szociopragmatikai megközelítésben, különös tekintettel a kapcsolati kommunikáció rituális és nem rituális elemeire, ezek nyelvi – explicit és implicit – formáira és személyközi-társadalmi funkcióira. Elemzésünk 40, többségében házastársi levelezésből vont le általános tendenciákat körvonalazó következtetéseket. Hangsúlyoztuk, hogy a levelek általi kapcsolattartásnak vannak transzmissziós és rituális motívumai is. Megmutattuk, hogy a szemtől szembeni kommunikációra kidolgozott, a közölt üzenetek négy oldalát megkülönböztető modell a misszilisekre is jól alkalmazható: segít megérteni, mi zajlik pontosan a felek között, és milyen eltérések fordulhatnak elő, olykor félreértést vagy akár diszharmóniát, konfliktust teremtve. Kulcsszavaink a tárgyi tartalom, az

²⁸ A *manca/mancsa* szót az *Erdélyi magyar szótörténeti tár* (SzT.) kizárólag Teleki Veér Juditnak írt leveleiből adatozza 'kedves, szerető' jelentésben, utalva a *macá*-val való lehetséges összefüggésére (l. Telekinél is: *kedves kis maczám*; Tel. 2: 179, 228 és *passim*), amelyet etimológiai szótáraink a Margit, Mária személynévből származtatnak (köznevesülés).

énmegjelenítés/benyomáskeltés/arculatmunka, a kapcsolatkezelés és a befolyásolás voltak, amelyek konkrét megnyilvánulásai ugyan sokszor átszövik egymást, mégis egyik vagy másik oldal rendszerint kidomborodik a levelekben.

A következő rituális és nem rituális kapcsolati elemeket szűrtük ki a levelekből:

2. ábra
A szerelmes levelek rituális és nem rituális elemei

Fontos tanulságnak tartjuk, hogy bár egyes beszédaktusok korabeli megvalósulásai gyakrabban explicitek, mint a maiak (l. pl. a kérésről [Bácsi 2020](#); [2024a](#); [2024b](#)), az implicitség számos változatát figyelhetjük meg a rituális és nem rituális kapcsolati kommunikációban, így az explicités és implicités összjátéka árnyalt jelentésközvetítésre adott módot a szerelmestársaknak. Az explicit és implicit kommunikáció közötti dinamikus egyensúlynak nagy jelentősége van a levelekben: az explicités elsősorban a világos közlést (tárgyi tartalom) és az interakciós normák megerősítését szolgálta, míg az indirekt stratégiák – főleg a nőknél – a kifinomult kapcsolatkezelést, az énmegjelenítést és a befolyásolást. Az udvarlás és a házastársi levelezés során alkalmazott formulaszerű elemek egyedi árnyalatokkal is kiegészültek, ami az interakciók pragmatikai rétegzettségére utal. Mindez kétségkívül aszimmetrikus, az irányítást a férfiak kezébe helyező, de a gondoskodás kötelezettségét mindkét házastárs számára előíró társadalmi normarendszer keretei között valósulhatott meg, amelyben a keresztény világkép és értékrend központi szerepet játszott mind a kapcsolati kommunikációban, mind az énmegjelenítésben. A vallásos jókívánságok, fohások és az Isten akaratára való hivatkozások nem csupán a hitbeli meggyőződés kifejeződései voltak, hanem a házastársi kapcsolatok és az udvarlás szilárd morális alapját is biztosították. E kommunikációs elemek

a kor kulturális és spirituális talapzataira támaszkodva a házastársi bizalom, a kölcsönös gondoskodás és a mindenkori remény szimbolikus fenntartását szolgálták egy vészterhes, háborúktól, belső ellentétektől és járványoktól sújtott társadalom tagjainak.

Források

- Bark. = Kovács Ágnes (szerk.) 2011. *Barkóczy Krisztina levelei férjéhez, Károlyi Sándorhoz. Első kötet (1698–1711)*. Debrecen: Debreceni Egyetem Történelmi Intézet.
- Benda Kálmán 1975. *Nyáry Pál és Várday Kata levelezése 1600–1607*. Kisvárdai Városi Tanács.
- BethKár. = Bethlen Gábornak és nejének Károlyi Zsuzsánnának levelezése. Közli: Szabó Károly. *Történelmi Tár* 1879:201–218.
- BethM. = Jankovics József (szerk.) 1987. *Bethlen Miklós levelei 1–2*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Bisztrai Farkas Ferenc (szerk.) 1938. *Adassék e levél... Régi és új magyar szerelmes levelek 1528–1938*. Hungária Könyvek.
- Bodnár Tamás 2016. Szerelem, boszorkányság és házasság Szendrőn (1675) – Geltovics János és Kis Panna igaz története. *Történelem és Muzeológia* 3/2:7–36.
- CsK. = Papp Klára (szerk.) 2006. „Minden öröömöm elegendő volt bánattal”. *Csáky Kata levelezése*. Debrecen: Erdély-történelmi Alapítvány – Debreceni Egyetem Történelmi Intézet.
- EstPO. = Viskolcz Noémi – Zvara Edina (szerk.) 2019. *Esterházy Pál és Esterházy Orsolya levelezése*. Budapest: MTA Könyvtár és Információs Központ – Kossuth Kiadó.
- EstM. = Eszterházy Miklós levelei Nyári Krisztinához 1624–1639. Közli: Merényi Lajos. *Történelmi Tár* 1900:16–60, 264–295; Eszterházy Miklós újabb levelei Nyári Krisztinához I–II. Közli: Merényi Lajos. *Történelmi Tár* 1901:354–386, 481–512.
- KemLóny. = Kemény János és Lónyay Anna levelezése 1656–1662. Közli: Tóth Ernő. *Történelmi Tár* 1900:161–218.
- KLev. = Hegedűs Attila – Papp Lajos (szerk.) 1991. *Középkori leveleink*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- KVN. = Eckhardt Sándor (szerk.) 1944. *Két vitéz nemesúr. Telegdy Pál és János levelezése a XVI. század végéről*. Budapest: Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Magyarisztantudományi Intézet.
- Lampérth Géza 1923. *Régi magyar levelesláda*. Budapest: Pantheon Irodalmi Intézet.
- MHL. = Deák Farkas (szerk.) 1879. *Magyar hölgyek levelei. 499 darab. 1515–1709. (Magyar leveles tár, 2. kötet.)* Budapest: MTA.
- MSzL. = Kozocsa Sándor (szerk.) 1976. *Magyar szerelmes levelek 1528–1944*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- NTCsL. = Károlyi Árpád – Szalay József (szerk.) 1882. *Nádasdy Tamás nádor családi levelezése*. Budapest: MTA.

- NML. = Szalay Ágoston (szerk.) 2011 [1861]. *Négyszáz magyar levél a XVI. századból. 1504–1560.* Budapest: Históriaantik Könyvesház. [Pest: Landerer és Heckenast.]
- Pázm. = Tarnóc Márton (szerk.) 1983. *Pázmány Péter művei.* Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- PetRév. = Kovács Sándor (szerk.) 1916. *II. Petróczy István és Révay Erzsébet levelei 1690–1699.* Budapest: Hornyánszky Viktor cs. és kir. udvari könyvnyomdája.
- RákE. = Benda Borbála – Várkonyi Gábor (szerk.) 2001. *Rákóczi Erzsébet levelei férjéhez 1672–1707.* Budapest: Osiris Kiadó.
- RákGy. = Szilágyi Sándor (szerk.) 1875. *A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése.* Budapest: Ráth Mór.
- RKSz. = Révai Kata Szidónia levelei férjéhez (1656–1702). Közli: Komáromy András. *Történelmi Tár* 1889:150–180, 270–298.
- RML. = Hargittay Emil (szerk.) 1981. *Régi magyar levelestár XVI–XVII. század.* Budapest: Magvető.
- Szilágyi Sándor 1875. Magyar nők levelezése a XVII-ik századból. *Történelmi Lapok* 2/7:929–931, 2/8:945–948, 2/10:977–980, 2/11:993–996.
- SzL. = Pintér József (szerk.) 1963. *Szerelmes levelek.* Budapest: Európa Könyvkiadó.
- SzO. = Vida Tivadar (szerk.) 1988. „Szerelmes Orsikám...” *A Nádasdyak és Szegedi Kőrös Gáspár levelezése.* Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- SzT. = Szabó T. Attila et al. (főszerk.) 1975–2014. *Erdélyi magyar szótörténeti tár 1–14.* Bukarest–Budapest: Kriterion Könyvkiadó – Akadémiai Kiadó. <http://mek.oszk.hu/08300/08370/pdf/>
- Tel. = Gergely Sámuel (szerk.) 1905–1926. *Teleki Mihály levelezése 1–8.* Budapest: Magyar Történelmi Társulat.
- Terbe Erika 2010. *Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin levelei 1538–1575.* Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- ThurGy. = Zichy Edmund (szerk.) 1876. *Bethlenfalvi gróf Thurzó György levelei nejéhez Czobor-Szent-Mihályi Czobor Erzsébethez 1–2.* Budapest: Athenaeum.
- Torma Károly 1856. Adatok Erdély történelméhez. *Erdélyi Múzeum* (a Kolozsvári Közlöny melléklete) 1/10:78–79.

Hivatkozások

- Andok Mónika 2017. *A kommunikáció rituális elmélete.* Budapest: Gondolat Kiadó.
- Bácsi Enikő 2020. Variációk a kérésre 17–18. századi levelekben. *Magyar Nyelvőr* 144/4:460–473. <https://doi.org/10.38143/Nyr.2020.4.460>.
- Bácsi Enikő 2022. Kötőmód a középmagyar kori misszilisekben. In Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.) *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei XI.* Szeged: Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 11–23.
- Bácsi Enikő 2024a. *Kérés- és bocsánatkérés-stratégiák a középmagyar korban.* Nyelvtudományi Értekezések 172. Budapest: Akadémiai Kiadó. <https://doi.org/10.1556/9789634549918>.

- Bácsi Enikő 2024b. Az udvariasság fokozatai. Kérésstratégiák egy 16. századi levelezésben. *Jelentés és Nyelvhasználat* 11/1:123–141. <https://doi.org/10.14232/JENY.2024.1.5>.
- Balázs Géza 1993. *Kapcsolatra utaló (fatikus) elemek a magyar nyelvben*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Bárczi Géza 1963. *A magyar nyelv életrajza*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Bax, Marcel 2002. Rites of rivalry: Ritual interaction and the emergence of indirect language use. *Journal of Historical Pragmatics* 3/1:61–106. <https://doi.org/10.1075/jhp.3.1.04bax>.
- Bax, Marcel 2010a. Epistolary presentation rituals: Face-work, politeness, and ritual display in early modern Dutch letter-writing. In Jonathan Culpeper – Dániel Z. Kádár (szerk.) *Historical (Im)politeness*. Linguistic Insights 65. Bern: Peter Lang. 37–85.
- Bax, Marcel 2010b. Rituals. In Andreas H. Jucker – Irma Taavitsainen (szerk.) *Historical Pragmatics*. Berlin: De Gruyter Mouton. 483–519. <https://doi.org/10.1515/9783110214284.6.483>.
- Bax, Marcel – Nanne Streekstra 2003. Civil rites: Ritual politeness in early modern Dutch letter-writing. *Journal of Historical Pragmatics* 4/2:303–325. <https://doi.org/10.1075/jhp.4.2.09bax>.
- Bax, Randy C. 2002. Linguistic accommodation. The correspondence between Samuel Johnson and Hester Lynch Thrale. In Teresa Fanego – Belén Méndez-Naya – Elena Seoane (szerk.) *Sounds, Words, Texts and Change: Selected papers from 11 ICEHL, Santiago de Compostela, 7–11 September 2000*. Current Issues in Linguistic Theory 224. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 9–23. <https://doi.org/10.1075/cilt.224.04bax>.
- Bergs, Alexander 2004. Letters: A new approach to text typology. *Journal of Historical Pragmatics* 5/2:207–227. <https://doi.org/10.1075/jhp.5.2.04ber>.
- Birner, Betty J. 2013. *Introduction to Pragmatics*. Malden: John Wiley & Sons.
- Bogár Judit 2016. Pázmány Péter *Imádságos könyvének* kiadásai és a reprezentáció. In Báthory Orsolya – Kónya Franciska (szerk.) *Egyház és reprezentáció a régi Magyarországon*. Budapest: MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport. 59–77.
- Carey, James W. 2003. A kommunikáció kulturális megközelítése. In Kondor Zsuzsanna – Fábri György (szerk.) *Az információs társadalom és a kommunikáció-technológia elméletei és kulcsfogalmai*. Budapest: Századvég. 252–270.
- Carey, James W. 2009 [1989]. *Communication as Culture. Essays on Media and Society*. New York; London: Routledge.
- Cialdini, Robert B. 1999 [1993]. *A befolyásolás lélektana. A meggyőzés pszichológiája*. Fordította Széchenyi Kinga. Zsámbék: Corvinus Kiadó.
- Clark, Billy 2022. *Pragmatics. The Basics*. London; New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003197263>.
- Culpeper, Jonathan – Vittorio Tantucci 2021. The principle of (im)politeness reciprocity. *Journal of Pragmatics* 175:146–164. <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2021.01.008>.

- Domonkosi Ágnes 2018. Aszimmetrikus viszonyok – aszimmetrikus megszólítások. A társas deixis szerepe a személyközi viszonyok alakításában. In Dombi Judit – Farkas Judit – Gúti Erika (szerk.) *Aszimmetrikus kommunikáció – aszimmetrikus viszonyok*. Bicske: SZAK Kiadó. 806–821.
- Domonkosi Ágnes 2019. A nézőpont szerepe az attitűddeixis műveletében. *Acta Universitatis de Carolo Eszterhazy Nominatae. Sectio Linguistica Hungarica* 45:75–91.
- Fitzmaurice, Susan M. 2002. *The Familiar Letter in Early Modern English. A Pragmatic Approach*. Pragmatics & Beyond New Series 95. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. <https://doi.org/10.1075/pbns.95>.
- Fukári Valéria 2008. *Felső-magyarországi főúri családok. A Zayak és rokonaik. 16–19. század*. Pozsony: Kalligram.
- Fülei-Szántó Endre 1994. *A verbális érintés*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Goffman, Erving 1967. *Interaction Ritual. Essays in Face to Face Behavior*. New York: Doubleday Anchor.
- Grice, H. Paul 1975. Logic and conversation. In Peter Cole – Jerry L. Morgan (szerk.) *Syntax and Semantics Vol. 3. Speech Acts*. New York: Academic Press. 41–58.
- Haugh, Michael 2015. *Im/Politeness Implicatures*. Berlin: De Gruyter Mouton. <https://doi.org/10.1515/9783110240078>.
- Havasi Zsuzsanna 2018. Olvasói elvárások és nyelvi adatok ütközése történeti szövegek elemzésekor. Felvetések Grice maximáinak alkalmazásához – diakrón szempontból. *Magyar Nyelv* 114/4:428–446. <https://doi.org/10.18349/magyarnyelv.2018.4.428>.
- Hegedűs Attila 2017. Adalék a kérés pragmatikájához – egy 16. századi magánlevél kapcsán. *Jelentés és Nyelvhasználat* 4:27–33. <https://doi.org/10.14232/JENY.2017.1.2>.
- Homonnai Betti 1914. *Veér Judit életrajza*. Budapest: Pesti Könyvnyomda Rt.
- J. Újváry Zsuzsanna 2002. Polgári házassági szokások és erkölcs a 16–17. századi Magyarországon. In Szentmártoni Szabó Géza (szerk.) *Ámor, álmom és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete*. Budapest: Universitas Kiadó. 67–82.
- J. Újváry Zsuzsanna 2014. Házasság és házasságtörés, parázsnaság a XVI–XVII. századi Kassa szabad királyi városban. *Urbs: Magyar Várostörténeti Évkönyv* 9:61–74.
- Kádár, Dániel Z. 2013. *Relational Rituals and Communication. Ritual Interaction in Groups*. London: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1057/9780230393059>.
- Kádár, Dániel Z. 2017. *Politeness, Impoliteness and Ritual. Maintaining the Moral Order in Interpersonal Interaction*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781107280465>.
- Kádár, Dániel Z. 2024. *Ritual and Language*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108624909>.
- Kádár, Dániel Z. – Michael Haugh – Wei-Lin Melody Chang 2013. Aggression and perceived national face threats in Mainland Chinese and Taiwanese CMC discussion boards. *Multilingua* 32/3:343–372. <https://doi.org/10.1515/multi-2013-0016>.

- Kertész Manó 1932. *Szállok az úrnak. Az udvarias magyar beszéd története*. Budapest: Révai.
- Kovács Sándor Iván 1992. „Veri a hab a kösziklát...” Egy elfelejtett költőnő: Rákóczi Erzsébet. *Jelenkor* 35/3:235–240.
- Kövecses Zoltán 2005 [2002]. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Budapest: Typotex Kiadó.
- Krepsz Valéria 2015. A kérés beszédaktusa középmagyar kori főnemeseink és közrendűek levelezésében. *Magyar Nyelv* 111/2:162–173.
<https://doi.org/10.18349/magyaryelv.2015.2.162>.
- Labben, Afef 2022. “As Tunisian I feel ashamed by this disgusting presenter”: Collective face threat and identity positioning on Facebook. *Discourse, Context & Media* 48:100619. <https://doi.org/10.1016/j.dcm.2022.100619>.
- Laczkó Krisztina 2021. A deiktikus kivetítés. *Argumentum* 17:467–487.
<https://doi.org/10.34103/argumentum/2021/24>.
- Levinson, Stephen C. 2000. *Presumptive Meanings. The Theory of Generalized Conversational Implicature*. Cambridge: The MIT Press.
<https://doi.org/10.7551/mitpress/5526.001.0001>.
- Locher, Miriam A 2006. Polite behavior within relational work: The discursive approach to politeness. *Multilingua* 25/3:249–267.
<https://doi.org/10.1515/multi.2006.015>.
- Martin, Rod A. 2007. *The Psychology of Humor. An Integrative Approach*. Amsterdam: Elsevier.
- Mohay Zsuzsanna 2015. A nehezteléstől a sértésig. A rosszallás pragmatikája középmagyar kori magánlevelekben. *Magyar Nyelv* 111/2:174–188.
<https://doi.org/10.18349/magyaryelv.2015.2.174>.
- Nemesi Attila László 2009. *Az alakzatok kérdése a pragmatikában*. Budapest: Loisir Könyvkiadó.
- Nemesi Attila László 2024. Vezetés és humor. In Komáromi László – Szabó Péter – Birher Nándor Máté – Cserey György – Puskás Attila (szerk.) *Munus et dilectio. Ünnepi kötet Kuminetz Géza 65. születésnapja alkalmából*. Budapest: Pázmány Press. 277–286.
- Nevala, Minna 2004. Inside and out: Forms of address in seventeenth- and eighteenth-century letters. *Journal of Historical Pragmatics* 5/2:271–296.
<https://doi.org/10.1075/jhp.5.2.07nev>.
- Nevala, Minna 2010. Keeping up appearances: Facework in self- and addressee-oriented person reference. In Jonathan Culpeper – Dániel Z. Kádár (szerk.) *Historical (Im)politeness*. Linguistic Insights 65. Bern: Peter Lang. 147–173.
- Nwoye, Onuigbo G. 1992. Linguistic politeness and socio-cultural variations of the notion of face. *Journal of Pragmatics* 18/4:309–328.
[https://doi.org/10.1016/0378-2166\(92\)90092-p](https://doi.org/10.1016/0378-2166(92)90092-p).
- Palander-Collin, Minna 2010. Correspondence. In Andreas H. Jucker – Irma Taavitsainen (szerk.) *Historical Pragmatics*. Berlin: De Gruyter Mouton. 651–677. <https://doi.org/10.1515/9783110214284.7.651>.
- Papp László 1964. *Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században*. Nyelvtudományi értekezések 44. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Pusztai Ferenc 1967. Tegezés és magázás a XVIII. század első felében. *Magyar Nyelv* 63/3:297–307.

- Sanchez Roura, Teresa 2002. The pragmatics of *captatio benevolentiae* in the Cely letters. *Journal of Historical Pragmatics* 3/2:253–272. <https://doi.org/10.1075/jhp.3.2.05san>.
- Sárosi Zsófia 1985. A személyek közötti viszony tudatosítása és nyomatékosítása néhány XVI. századi misszilisben. *Magyar Nyelv* 81/3:334–342.
- Sárosi Zsófia 1988. Megszólítás és említés néhány XVI. századi misszilisben. In Kiss Jenő – Szűts László (szerk.) *A magyar nyelv rétegződése 2/2*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 841–848.
- Sárosi Zsófia 2003. Történeti szociopragmatika – magyar nyelvtörténet más megközelítésben. *Magyar Nyelv* 99/4:434–448.
- Sárosi Zsófia 2014. A társadalmi és a személyes – két 16. századi nemesúr levelezésében. Történeti szociopragmatikai megközelítés. In Fazakas Emese – Juhász Dezső – T. Szabó Csilla – Terbe Erika – Zsemlyei Borbála (szerk.) *Tér, idő, társadalom és kultúra metszéspontjai a magyar nyelvben*. Budapest; Kolozsvár: ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék; Nemzetközi Magyarágtudományi Társaság. 126–139.
- Sárosi Zsófia 2015. Grammatikai mechanizmus vagy pragmatikai döntés? Tegezés és magázás váltogatása középmagyar kori szövegekben. In Bárh M. János – Bodó Csanád – Kocsis Zsuzsanna (szerk.) *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság; ELTE BTK Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet. 291–300.
- Schulz von Thun, Friedemann 2012. *A kommunikáció zavarai és feloldásuk. Általános kommunikációpszichológia*. Fordította Almássy Ágnes. Budapest: Háttér Kiadó.
- Searle, John R. 1976. A classification of illocutionary acts. *Language in Society* 5/1:1–23. <https://doi.org/10.1017/S0047404500006837>.
- Spencer-Oatey, Helen 2002. Managing rapport in talk: Using rapport sensitive incidents to explore the motivational concerns underlying the management of relations. *Journal of Pragmatics* 34/5:529–545. [https://doi.org/10.1016/s0378-2166\(01\)00039-x](https://doi.org/10.1016/s0378-2166(01)00039-x).
- Spencer-Oatey, Helen 2005. Rapport management theory and culture. *Intercultural Pragmatics* 2/3:335–346. <https://doi.org/10.1515/iprg.2005.2.3.335>.
- Sz. Bajáki Rita – Bogár Judit (szerk.) 2013. *Pázmány Péter: Imádságos könyv (1631). Jegyzetek a szövegkiadáshoz*. Budapest: Universitas Kiadó; Editio Princeps Kiadó.
- Tátrai Szilárd 2017. Pragmatika. In Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) *Nyelvtan. A magyar nyelv kézikönyvtára 4*. Budapest: Osiris Kiadó. 897–1058.
- Tóth Loretta 2016. Arculat és udvariatlanság a társalgási interakciókban. *Magyar Pszichológiai Szemle* 71/3:497–511. <https://doi.org/10.1556/0016.2016.71.3.5>.
- Uhl Gabriella 1994. Gróf Rákóczi Erzsébet levelei Esterházy Pál herceghez (1671–1704). *Lymbus: Művelődéstörténeti Tár* 5:51–76.
- Varga Mónika 2017. „Az hol az haragrúl írsz”. Szöveg- és személyközi kapcsolatok jelzéseinél középmagyar levelekben. *Magyar Nyelvőr* 141/3:350–367.
- Watts, Richard J. 2003. *Politeness. Key Topics in Sociolinguistics*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511615184>.

- Wood, Johanna L. 2004. Text in context: A critical discourse analysis approach to Margaret Paston. *Journal of Historical Pragmatics* 5/2:229–254. <https://doi.org/10.1075/jhp.5.2.05woo>.
- Žegarac, Vladimir 1998. What is “phatic communication”? In Villy Rouchota – Andreas H. Jucker (szerk.) *Current Issues in Relevance Theory. Pragmatics & Beyond New Series* 58. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 327–362. <https://doi.org/10.1075/pbns.58.14zeg>.
- Žegarac, Vlad – Billy Clark 1999. Phatic interpretations and phatic communication. *Journal of Linguistics* 35/2:321–346. <https://doi.org/10.1017/S0022226799007628>.
- Zhu, Yi – Mary Jiang Bresnahan 2018. Collective face, politeness strategies, and discomfort: Communication of American domestic students and Chinese international students. *Journal of Intercultural Communication Research* 47/2:141–159. <https://doi.org/10.1080/17475759.2018.1438304>.
- Zufferey, Sandrine – Jacques Moeschler – Anne Reblou 2019. *Implicatures. Key Topics in Semantics and Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781316410875>.

Függelék

A levelező párok névsora időrendben (a nyílak azt jelzik, hogy csak az egyik féltől vagy a másiktól is maradt-e fenn szerelmes levél a vizsgált korszakban, azaz a 17. század végéig):

- Török Imre és Parlagi Krisztina (1485, →)
 Batthyány Ferenc és Svetkovics Katalin (1526–1540, →)
 Thurzó Elek és Ormosdi Székely Magdolna (1528, →)
 Telegdi Fruzsina és Ártándy Pál (1530, →)
 Nádasdy Tamás és Kanizsai Orsolya (1540–1562, →←)
 Paxy (Paksy) Anna és Révay Ferenc (1548–1551, →)
 Bakics Anna és Révay Mihály (1556–1565, →)
 Zrínyi Kata és Forgách Imre (1572–1585, →)
 Telegdy Pál és Várday Kata (1588–1594, →)
 Thurzó György és Czobor Erzsébet (1590–1616, →)
 Bugacsóczy Márta és Illésházi István (1599, →)
 Csáky Pál és mátkája (1599, →)
 Forgách Zsuzsanna és Révay Ferenc (1599, →)
 Nyáry Pál és Várday Kata (1600–1607, →←)
 Forgách Mária és Révay Péter (1601–1622, →)
 Paczot Judit és Dóczy András (1618, →)
 I. Rákóczi György és Lorántffy Zsuzsanna (1620–1637, →←)
 Bethlen Gábor és Károlyi Zsuzsanna (1621, →)
 Esterházy Miklós és Nyáry Krisztina (1624–1639, →)
 Csáky István és Mindszenti Krisztina (1643, →)
 Pongrácz Borbála és Révay Ferenc (1644, →)
 Kamuthi Kata és Serédi István (1645, →)
 Esterházy Pál és Esterházy Orsolya (1652–1682, →←)

Kemény János és Lónyai Anna (1656–1662, →←)
 Révai Kata Szidónia és Ostrosith Mátyás (1656–1700, →)
 Szunyogh Zsuzsanna és Rédey László (1657, →)
 Wesselényi Kata és Ruskay Kornis Ferenc (1657, →)
 Teleki Mihály és Pekri Zsófia (1659–1660, →←)
 Apafi Mihály és Bornemisza Anna (?–1662, →←)
 Bugi Nagy-Mihály Erzsébet és Rákóczy László (1660, →)
 Teleki Mihály és Veér Judit (1660–1671, →←)
 Bethlen Miklós és Kún Ilona (1667–1668, →←)
 Frangepán Ferenc és De Naro Júlia (1671, →)
 Rákóczi Erzsébet és Erdődy György (1672–1700, →)
 Kis Panna és Geltovics János (1675, →)
 Beregszászi István és felesége (1676, →)
 Perényi Klára és Gersei Pethő László (1686, →)
 Zrínyi Ilona és Thököly Imre (1686–1691, →←)
 Petrőczy István és Révay Erzsébet (1690–1699, →←)
 Barkóczy Krisztina és Károlyi Sándor (1698–1700, →).

A szerzőkről

Nemesi Attila László habilitált docens, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének vezetője. Fő kutatási területe a humor, a figuratív nyelvhasználat pragmatikája és az implikaturák. Foglalkozik még a benyomáskeltés, az udvariasság/udvariatlanság és a befolyásolás kérdéseivel, valamint a magyar nyelv jelenkori változásaival.

Elérhetősége: nemesi.attila@btk.ppke.hu

Buza Ákos a Pázmány Péter Katolikus Egyetem magyar nyelv és irodalom mesterszakon végzett hallgatója. Érdeklődési területe elsősorban a fonetika, különösen a prozódia és a szintaxis interfész. Jelenleg a Bielefeldi Egyetem CRC1646 A03 projektjének alkalmazottja.

Elérhetősége: akos.buza@uni-bielefeld.de

Szalai-Nagy Éva a Pázmány Péter Katolikus Egyetem magyar nyelv és irodalom mesterszakos hallgatója. Választott specializációja az Állandóság és változás a nyelvhasználatban.

Elérhetősége: szalaievip@gmail.com